

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б. ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ ДЖАЛАЛ – АБАД МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИИМинин МИЛИЦИЯНЫН
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ Э.А. АЛИЕВ атындагы АКАДЕМИЯСЫ**

Д 12.23.668 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 343.14:343.985 (575.2) (043.3)

Исмагулов Кайрат Еслямкалиевич

**КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын
укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуунун актуалдуу
көйгөйлөрү**

12.00.09 - жазык процесси, криминалистика; ыкчам-издөө иши

юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик юридикалык институтунун кылмыш-жаза укугу жана процесси кафедрасында аткарылды

Илимий консальтант:

Исаева Клара Асангазыевна

юридика илимдеринин доктору, профессор,
Ж. Баласагына атындагы Кыргыз улуттук университетинин
кылмыш-жаза процесси жана соттук экспертиза
кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

Джоробекова Арзыгуль Мамаюнусовна

юридика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын мамлекет жана укук институтунун
жетектөөчү илимий кызматкери

Шабанов Вячеслав Борисович

юридика илимдеринин доктору, профессор
Белорус мамлекеттик университетинин юридикалык
факультетинин криминалистика кафедрасынын башчысы

Абдрахманов Борис Амиржанович

юридика илимдеринин доктору, профессор
Кунаев университетинин кылмыш-жаза укуктук
дисциплиналар жана укук коргоо ишмердүүлүк
кафедрасынын профессору.

Жетектөөчү мекеме:

Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университетинин
юридикалык факультетинин кылмыш-жаза укугу
дисциплиналары кафедрасы. (дареги: 010008, Казакстан
Республикасы, Астана ш., Сатпаев көч., 2)

Диссертациялык иш 2023-жылдын «15» январында саат 10.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине, Б. Осмонов атындагы Джалал – Абад мамлекеттик университетине жана Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясына караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 12.23.668 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев, көчөсү 132; конференц-зал (209-ауд.). Видеоконференцияга шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/122-sts-081-13b>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин А. Табалдиев атындагы (720024, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек Жолу көч., 394), Б. Осмонов атындагы Джалал – Абад мамлекеттик университетинин (Жалал-Абад ш., Ленин көч. 47) жана Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясынын (720083, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ч. Валиханов көч., 1 «А») китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин disserlaw.knu.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын «15» декабрында жөнөтүлдү

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы,

юридика илимдеринин доктору, доцент

Абдукаримова Н. Э.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Албетте, кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоо мамлекеттин турмушундагы маанилүү укуктук парадигма болуп саналат, ал мыйзам чыгаруучунун олуттуу таасирин тийгизүүчү процессуалдык институттарды реформалоого тыкыр көңүл буруусун аныктайт. Илимий изилдөөлөрдүн актуалдуулугу бул чөйрөдө төмөнкү көйгөйлүү аспектилердин болушу менен аныкталат: *биринчиден*, процессуалдык институттарды укуктук жөнгө салууну өркүндөтүү боюнча мыйзам чыгаруу ишинин начар (жетишсиз) натыйжалуулугуна укук колдонуу практикасында жана кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн теориясында каралып жаткан чөйрөдөгү ар кандай укук мамилелерин жөнгө салууда атаандаштык укуктун конституциялык принцибин ишке ашыруунун формасы, механизмдери жана чектери боюнча бирдиктүү концептуалдык мамилелердин көлөмүнүн жоктугу таасир эткендигин эске алуу зарыл. Бул процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуучу тараптардын процессуалдык абалын жөнгө салуучу Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин бир катар жоболорунун декларативдик мүнөзгө ээ болушуна алып келет, бул алардын олуттуу бузулушуна алып келет. *Экинчиден*, биз бардык процессуалдык институттарды түшүнүү жана далилдердин табиятын карама-каршылыктуу түшүнүү менен бирге кароо жана процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу акылга сыярлык деп эсептейбиз, бул мыйзамдуу уюштуруунун башка варианттарын талап кылат. *Үчүнчүдөн*, иштеп жаткан институттарды жана бүтүндөй укуктук режимди догма катары кароого болбойт, мындай учурда алардын өнүгүүсү токтойт. Мында белгилүү бир мейкиндик-убакыт континуумундагы реалдуу көрүнүштөр колдонулуп жаткан укуктук тартиптин өзгөрүшүнө, кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн жүргүзүлүп жаткан реформасы менен аныкталуучу конкреттүү теориялык өнүгүүлөргө жана инновацияларга, социалдык өнүгүү тенденцияларына жараша эске алынууга тийиш. *Төртүнчүдөн*, мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча жекече өзгөртүүлөр жана толуктоолор мыйзам чыгаруучунун кылмыш-жаза сот өндүрүшүн атаандаштык контекстинде процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу менен байланышкан көйгөйлөрдү толук чече албайт. Жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында Кылмыш-жаза процессуалдык кодексте бекитилген бир катар жаңы жоболор кылмыш-жаза сот өндүрүшүн укуктук уюштуруунун эки гана аралаш концепциясын пайда кылганын танууга болбойт, тактап айтканда, атаандаштык элементтери менен негизинен тергөө концепциясы, бул кылмыштарды иликтөөнүн жана ачуунун ар кандай укуктук режимдеринин болушуна алып келген б.а. далилдердин башка юридикалык

уюштуруусуна. *Бешинчиден*, кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын камсыз кылуунун жана кызыкчылыктарын коргоонун башка моделине концептуалдык мамиле жасоо зарылчылыгы жөнүндө юридикалык коомчулуктун билдирүүлөрү мурдагыдай эле декларация бойдон калууда, бирок атаандаштык методологиялык негизге реалдуу өтүү жок. Жаңы Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин кабыл алынышы жана ага киргизилген айрым өзгөртүүлөр жана толуктоолор жетишсиз, бири-бирине карама-каршы келет, тутумсуз жана башаламан болуп саналат, бул кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө тараптардын тең укуктуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылууда орун алган көйгөйлөрдү чечүүгө мүмкүндүк бербейт. *Алтынчыдан*, соттук коргоонун натыйжалуулугун жана адилеттүүлүгүн чындап камсыз кылуу тараптардын далилдөө үчүн бирдей укук жөндөмдүүлүгүнө ээ болгондо гана жетишүүгө болот. Сотко чейинки өндүрүштүн баскычында далилдерди чогултууда тараптардын биринин укуктарын чектөө кылмыш-жаза куугунтуктоо органдарына артыкчылык берилген кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштыктын конституциялык принциптеринен олуттуу чегинүү катары каралууга тийиш.

Жогоруда айтылгандардын негизинде методологиялык жактан алдыңкы изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл, анын жүрүшүндө инсандын укуктарын, эркиндиктерин камсыз кылуунун жана кызыкчылыктарын коргоонун натыйжалуулугун жогорулатууга байланышкан көйгөйлөрдү чечүүгө жаңы доктриналдык мамилелер түзүлөт. Бул жагынан алганда, кийинкилер талап кылынат: 1) кылмыш-жаза процессуалдык материалды укуктук уюштуруунун принципалдуу жаңы моделин түзүү; 2) соттук териштирүүнүн атаандаштык моделине өтүү максатында жөнгө салуучу институттарды кайра карап чыгуу; 3) кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларын коргоону, анын ичинде кылмыш-жаза процессине жаңы катышуучуларды киргизүү жолу менен камсыз кылуу моделин концептуалдык кайра карап чыгуу, ошондой эле далилдерди чогултуу боюнча адвокатка жүктөлгөн милдеттерди ишке ашыруу үчүн зарыл болгон ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгуу; 4) кылмыш-жаза процессуалдык далилдердин тергөө негиздерин кайра карап чыгуу жана укуктук тергөөнүн өнүгүү келечегин түшүнүүнүн башка деңгээлин куруу талап кылынат; 5) кылмыш ишин иликтөөнүн алкагында далилдерди чогултууга катышкан адамдардын коопсуздугунун кепилдиктерин камсыз кылуунун уюштуруу-укуктук механизм иштеп чыгуу; 6) тергөө сот институтунун жоболорун, анын ичинде соттук контролду жүзөгө ашыруу боюнча ыйгарым укуктарды кеңейтүүгө байланышкан жоболорду кайра карап чыгуу. *Жетинчиден*, процесстин катышуучуларын талаптагыдай коргоо маселесин чечүүгө байланыштуу концептуалдык мамилени талап кылган дагы бир маанилүү маселе – бул мамлекеттик коргоо чараларын колдонуунун укуктук формасын модернизациялоо зарылчылыгы, анын ичинде коргоо тараптын

өтүнүчүнүн негизинде, анын ичинде коопсуздукту камсыз кылуунун натыйжалуу каражаттарын табуу. Бул ыкма төмөнкү менен байланышкан: 1) коомдук мамилелерди, демек, процесстин катышуучуларына укукка каршы таасир этүүнүн каражаттарын жана ыкмаларын өзгөртүү менен; 2) адамдардын коопсуздугун камсыз кылууда орун алган көйгөйлөрдүн масштабы, алардын чечилиши алардын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоонун процессуалдык кепилдиктерин күчөтүүгө олуттуу таасирин тийгизет; 3) кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн максатын ишке ашыруу; 4) процесстин катышуучуларын мамлекеттик коргоо маселелеринде тергөө доктринасынын догмаларын кайра карап чыгуу боюнча реалдуу чараларды көрүү максатында; 5) институционалдык мүнөздөгү, анын ичинде жеке далилдерди түзүү ыкмаларын жана соттук, сотко чейинки өндүрүш учурунда далилдердин өзгөчөлүктөрүн жөнгө салуунун жаңы эрежелерин кайра карап чыгуу менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүү үчүн биринчи кезекте кылмыш-жаза процессинин атаандаштык моделин камсыз кылууга өтүү менен. *Сегизинчиден*, кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын жана эркиндиктерин натыйжалуу камсыз кылуу милдеттери да кылмыш-жаза укуктук конфликттерди чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларын колдонуунун мүмкүнчүлүктөрүнө жана өбөлгөлөрүнө фундаменталдуу мамилени өзгөртүүнү талап кылат. Бул акыркы 10-15 жылдагы тенденцияларга, ошондой эле КМШ өлкөлөрүндө заманбап кылмыш-жаза жана кылмыш-жаза процессуалдык саясаттын өнүгүшүнө байланыштуу. Белгилей кетсек, бул чөйрөнү жөнгө салуучу процессуалдык институттар коргоо ишмердүүлүгү жана Конституцияда белгиленген укуктарды, эркиндиктерди жана жеке коргонууну камсыз кылууга байланышкан баалуулуктарды өзгөртүү үчүн шарттарды түзгөн жалпы укуктук постулаттар менен тыгыз байланышта.

Бирок бул чөйрөдө укуктарды, эркиндиктерди жана жеке коргонууну камсыз кылуунун процессуалдык жол-жоболоруна бирдиктүү мамилелердин жоктугу, анын ичинде сот өндүрүшүнүн жөнөкөйлөтүлгөн тартибин укуктук жөнгө салуудагы боштуктар сөзсүз түрдө укук коргоо ишинде олуттуу кыйынчылыктарга алып келет жана мындан аркы илимий изилдөөлөрдү талап кылат.

Ошентип, карама-каршы тараптардын шарттарында бир катар процессуалдык институттарды ишке ашыруунун эффективдүү тең салмактуу механизминин жоктугунун фонунда инсандын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууга байланыштуу айтылган негизги теориялык жана практикалык көйгөйлөр кылмыш-жаза процессинин жаңы катышуучуларын камтыган «адвокаттык иликтөө» жаңы институтун киргизүү маселеси мурда аныкталган көйгөйлөрдү концептуалдык илимий иштеп чыгуунун актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Берилген диссертациялык изилдөө автордун демилгелүү эмгеги.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты жаңы процессуалдык «адвокаттык тергөө» институтунун автордук концептуалдык теориялык-укуктук моделин калыптандыруу, ошондой эле кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык позициясынан аны ишке ашыруунун кылмыш-жаза процессуалдык механизмин иштеп чыгуу болуп саналат. Сунушталып жаткан жаңы институт менен бирдикте КМШ өлкөлөрүнүн катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого багытталган заманбап процессуалдык институттарды өнүктүрүү үчүн доктриналдык негизди жана өбөлгөлөрдү түзгөн теориялык жоболордун комплексин иштеп чыгуу. КМШ өлкөлөрү үчүн прикладдык моделдерди иштеп чыгуу: 1) «Казакстан Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө» Мыйзамдын концептуалдык модели (адвокаттык тергөөнү киргизүү маселеси боюнча); 2) «Жеке детективдик иш жөнүндө» Казакстан Республикасынын Мыйзамынын долбоору.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. КМШ өлкөлөрүнүн кылмыш – жаза процессинде инсандын укуктары, эркиндиктери жана мыйзамдуу кызыкчылыктары институтунун мазмунунун заманбап конституциялык-укуктук аспектилерине талдоо жүргүзүү;

2. КМШ өлкөлөрүндө укуктардын, эркиндиктердин жана жеке кызыкчылыктардын кепилдиктерин камсыз кылуу жаатындагы заманбап кылмыш – жаза процессуалдык саясаттын стратегиясындагы принциптердин маңызын жана ордун кароо;

3. КМШнын айрым өлкөлөрүнүн Кылмыш-жаза процессуалдык кодексин реформалоонун контекстинде инсандын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылууга байланышкан процессуалдык институттарды кайра уюштуруунун негизги өбөлгөлөрүн изилдөө жана талдоо;

4. кылмыш – жаза процессинин атаандаштык шарттарында жактоочу тараптын инсандын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу механизминин көйгөйлөрүн иликтөө жана аларды чечүү жолдорун аныктоо;

5. Кылмыш-жаза процессуалдык институттарды реформалоодо аталган мамлекеттердин мыйзам чыгаруучуларынын эң окшош мамилелеринин контекстинде КР жана КР кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыздоо механизмде "адвокаттык иликтөө" жаңы институтун киргизүү боюнча жалпы теориялык жана практикалык көйгөйлөрдү иликтөө;

6. сотко чейинки өндүрүш баскычында кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу тутумунда тергөө сот институтун карап чыгуу жана Казакстан, Кыргыз

Республикасы жана РФда бул чөйрөдө соттук көзөмөлдү кеңейтүүнүн келечегин аныктоо;

7. камакта жаткан же эркиндигинен ажыратуу түрүндөгү жазаны өтөп жаткан адамдарга карата камсыздоо иш-аракеттеринин көйгөйлөрүн иликтөө;

8. кылмыш – жаза процессинин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча заманбап кылмыш – жаза процессуалдык мыйзамдарды ишке ашыруунун концептуалдык өзгөчөлүктөрүн жана көйгөйлөрүн карап чыгуу;

9. атаандаштык башталыштарды камсыз кылуу, ошондой эле КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын сактоо контекстинде кылмыш – жаза укуктук чыр-чатактарды чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларына тиешелүү институттарды укуктук жөнгө салуунун Заманбап көйгөйлөрүнө талдоо жүргүзүү;

10. “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” Казакстан Республикасынын Мыйзам долбоорунун автордук вариантын иштеп чыгуу, ошондой эле “адвокаттык иликтөө” жаңы институтун (Кыргыз Республикасын кошо алганда) киргизүү боюнча негиздүү мыйзамдык сунуштарды киргизүү;

11. Кыргыз жана Казахстан Республикаларынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстеринин контекстинде заманбап институттарды ишке ашырууда кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын натыйжалуу камсыз кылуу боюнча илимий негизделген сунуштарды иштеп чыгуу.

Эмгектин илимий жаңылыгы анын жазык-процессуалдык далилдер боюнча атаандаштык доктринасын жана жаңы технологияны колдонуу менен айтылган маселелер боюнча автордун антидогматикалык багытты тандоодо жаңычыл мамилеси менен мүнөздөлгөн биринчи комплекстүү изилдөө болуп саналгандыгында.

Иштин илимий жаңылыгы, ал автордун кылмыш – жаза процессуалдык далилдөөнүн атаандаштык доктринасын жана коргоо тарабынын далилдерди түзүүнүн жаңы технологиясын колдонуу менен билдирилген көйгөйү боюнча антидогматикалык багытты тандап алуусуна инновациялык мамилеси менен мүнөздөлгөн биринчи комплекстүү изилдөө болуп саналат. Мындай мамиле аралаш типтеги кылмыш-жаза процессуалдык укуктун тутумсуз жана жетишсиз натыйжалуу өнүгүшү менен шартталган, ал анын тергөө жана атаандаштык элементтеринин ортосунда карама-каршылыктарды пайда кылат, алар процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуунун деңгээлин төмөндөтөт.

Ошондуктан, иште адвокаттын кылмыш-жаза процессуалдык далилдөөнүн жаңы теориясы аркылуу далилдерди түзүү технологиясы менен байланышкан актуалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө принципалдуу жаңы ыкма берилген, анын автордук доктриналык модели иште сунушталган. Мындан тышкары, жаңы катышуучуларды, атап айтканда жеке детективди жана тергөөчү –

криминалистти тартуу менен адвокаттын активдүү катышуусу менен далилдерди укуктук уюштуруунун жаңы концепциясын автор тарабынан түзүүгө аракет жасалган. Тактап айтканда, изилдөөнүн илимий жаңылыгына төмөнкү ыкмалар кирет:

1. төмөнкү терминологиялык түшүнүктөргө автордук көз-караш берилген: *“мыйзамдуу кызыкчылык алдында”*; *“кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө катышуучулардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу астында”*; *“субъекттин укуктук статусу”*; *“адвокаттык иш”*; *“адвокаттык иликтөө”*; *“тергөө аракеттерин депонирлөө”*; *“тергөө соту”*; *“тергөөчү-криминалист”*; *“жеке детектив”*.

2. КМШ өлкөлөрүнүн кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарынын жүргүзүлүп жаткан жана жүргүзүлгөн реформасына автордук сын талдоо берилген, анын негизинде кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоо жана укуктарын камсыз кылуу институтуна таасир көрсөтүүчү бир катар процессуалдык институттарды ишке ашыруудагы коллизиялар жана кемчиликтер, ошондой эле аларды чечүүнүн негизги жолдору баяндалган (бул ишти коргоого чыгарылган жоболордо жана корутундуларда чагылдырылган);

3. Адвокатура институту төмөндөгүлөрдүн көз карашынан каралат: а) коргоо алынган адамдын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуунун натыйжалуулугун жогорулатуу контекстинде аны өнүктүрүүн боюнча учурдагы тенденциялар; б) жактоочунун катышуусу менен далилдерди кеңейтүүгө байланышкан ар кандай булактарды комплекстүү теориялык талдоо жана түшүнүүнүн укуктук маселелери;

4. кылмыш-жаза процессине жаңы катышуучуларды – *“жеке детективди”* жана *“тергөөчү – криминалистти”* киргизүү үчүн теориялык-укуктук өбөлгөлөр келтирилген, алар *“адвокаттык тергөө”* жаңы процессуалдык институтуна байланыштуу укуктук мамилелердин жаңы тутумдун белгилүү бир негизги элементтери болуп саналат;

5. адвокаттын процессуалдык статусун түзүүнүн жана кеңейтүүнүн башталышы болуп кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык принцибин ишке ашыруунун иштөө механизминин жеткилеңсиздиги далилденген, бул төмөнкүлөрдө көрсөтүлөт: а) тараптардын процессуалдык тең укуктуулугу жок болгон учурда далилдөө маселелери боюнча; б) далилдерди чогултууда жана даярдоодо адвокаттык иштин предметин жана процессуалдык кепилдиктерин аныктоодо; в) кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн башка субъекттери менен кылмыш-жаза процессуалдык мамилелерди укуктук жөнгө салуу механизминде адвокаттын статусунун теориялык-укуктук моделинин ордун аныктоодо; г) сотко чейинки органдар тарабынан жүзөгө ашырылуучу жашыруун иштердин, анын ичинде айрым коомдук тергөө аракеттеринин өзгөчөлүгүнөн;

6. Автор колдонуудагы Казакстан Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде кылмыш-жаза укуктук конфликттерди чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларын колдонууда адамдын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуунун укуктук доктриналык негизи болуп саналган теориялык жоболорду сунуштайт.

7. Кылмыш-жаза процессинин түзүлүшүнө адвокаттык иликтөө институтун киргизүүнүн алкагында тергөө сотуна жүктөө сунуш кылынган кылмыш-жаза процессуалдык функциялардын тутуму келтирилген, бул кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн тараптарынын атаандаштык принцибин ишке ашыруунун таасирдүү механизмин иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

8. Жаңы институтту ишке ашыруу максатында кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдардын колдонуудагы тутумуна автор тарабынан сунушталган "Казакстан Республикасынын жеке детективдик ишмердиги жөнүндө" мыйзам долбоорунда баяндалган ченемдерди инкорпорациялоону эске алуу менен анын базалык жоболоруна олуттуу өзгөртүүлөр киргизилген.

9. олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизбестен жаңы институтту «куруу» мүмкүн эместиги далилденген, ошондуктан негиздүү жана төмөнкүлөр сунушталды: а) адвокаттык тергөөнүн жаңы процессуалдык институтун киргизүүдө тергөө сотунун далилдөө чөйрөсүнө кийлигишүүсүнүн предмети жана чектери; б) тергөө сотунун ыйгарым укуктарынын жаңы түрлөрү аныкталат жана соттук контролду жүзөгө ашырууда анын колдонуудагы функцияларын өркүндөтүүнүн жолдору аныкталат; в) кылмыш-жаза процессуалдык маселелерди чечүүнүн негизги багыттары жана чектери жеке детективдин жана тергөөчү – криминалисттин катышуусу менен адвокаттык иликтөө жүргүзүүдө тергөө сотуна жаңы процессуалдык ыйгарым укуктарды берүү жолу менен аныкталат;

10. Изилдөөнүн максатына жана милдеттерине таянуу менен автор процесстин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча өзүнүн концептуалдык анализин кылмыш-жаза процессуалдык далилдер боюнча заманбап доктрина призмасы аркылуу, ошондой эле мыйзам чыгаруучулар тарабынан камтылган реформалык ыкмаларды карап чыкты.

11. Колдонуудагы кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарды талдоо өзгөчө өндүрүштүн контекстинде укуктарды камсыз кылуу жана кызыкчылыктарды коргоо менен байланышкан маселелерди укуктук жөнгө салуудагы кемчиликтерди, ошондой эле көйгөйлөрдүн булагын аныктоого мүмкүндүк берди.

12. эгерде айыпталуучу өзүнө коюлган айып менен макул болсо, өзгөчө өндүрүштө укук коргоо жана адам укуктарын коргоо жол-жоболорун ченемдик жөнгө салууну өркүндөтүү перспективалары белгиленет;

13. жөнөкөйлөтүлгөн жол-жоболорду укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү адвокаттын катышуусунун көйгөйүн теориялык жана прикладдык денгээлинде, ошондой эле КМШ өлкөлөрүнүн кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарында негизделген салыштырма укуктук контекстте баяндалат;

14. Коргоочу тараптын бул процесске жигердүү катышуусу менен, кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн бардык этаптарын камтыган, кызматташуу жөнүндө келишим түзүлгөн адамдарды мамлекеттик коргоону укуктук уюштурууга байланышкан заманбап концепцияны иштеп чыгуунун зарылчылыгы далилденген.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси төмөнкүдөй:

1. кылмыш-жаза процессуалдык соттук далилдердин жаңы теориясына кошкон салымы боюнча, «адвокаттык иликтөө» жаңы процессуалдык институтун киргизүүнүн контекстинде соттук далилдерди укуктук жөнгө салуунун сунушталган жаңы моделинин контекстинде;

2. иш окумуштуулардын жана практиктердин алдында турган актуалдуу маселелерди чечүүгө жаңы теориялык жана методологиялык мамилени сунуштайт, адвокаттын ишин уюштурууну кылмыш-жаза процессуалдык жактан жөнгө салууга, далилдерди чогултууда жана аны сотто атаандашуу шартында көрсөтүүдө;

3. Автор тарабынан иштелип чыккан “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” Казакстан Республикасынын Мыйзамынын долбоору төмөнкүлөр үчүн пайдаланылышы мүмкүн: а) Казакстан Республикасынын Кылмыш – жаза процессуалдык кодексине адвокаттык иликтөө институтун киргизүүдө процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуунун натыйжалуу кылмыш-жаза процессуалдык механизмин түзүү үчүн; б) сотто тараптардын ортосунда тең салмактуулукту орнотуу үчүн жеке детективди же детективдик органдарды тартуу менен далилдерди өз алдынча чогултуу жана түзүү менен байланышкан милдеттерди ишке ашыруу үчүн;

4. «Казакстан Республикасынын Кылмыш – жаза процессуалдык кодексине өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө» Мыйзам иштелип чыккан жана концептуалдык үлгү түрүндө берилген, аны кийинки учурларда колдонууга болот: 1) Казакстан Республикасында да, КМШ өлкөлөрүндө да базалык үлгү катары кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаш моделинин шарттарында процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоонун теориялык негиздерин түзүү боюнча илимий милдетти чечүү үчүн адвокаттык иликтөөнүн жаңы кылмыш – жаза процессуалдык механизм ишке ашыруу үчүн. Бул Казакстан Республикасынын Кылмыш – жаза процессуалдык кодексинин Мыйзамынын долбоору автор тарабынан иштелип чыккан «Жеке детективдик ишмердүүлүк

жөнүндө» Мыйзамдын долбоорун эске алуу менен сунушталган; 2) сунушталган жоболор адвокаттын процессуалдык ыйгарым укуктарын кеңейтүү үчүн мыйзам долбоорлоо ишинде сунушталышы жана колдонулушу мүмкүн: а) кылмыш – жаза укуктук конфликттерди чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларын колдонууда; б) кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу жаатында мамлекеттик коргоо чараларын колдонууда; в) камакта жаткан же эркиндигинен ажыратуу жазасын өтөп жаткан адамдарга карата аткаруу иш-аракеттерин жүргүзүү укугуна байланышкан маселелерди чечүүдө; 3) «Адвокатура жана юридикалык жардам жөнүндө» Казахстан Республикасынын Мыйзамын өркүндөтүү жана толуктоо боюнча мыйзам долбоорунда камтылган бир катар сунуштарды ишке ашыруу мүмкүн (жана Кыргыз Республикасындагы оң тажрыйба катары) [*Казахстан Республикасынын 2018-жылдын 5-июлундагы № 176-VI “Адвокатура жана юридикалык жардам жөнүндө” Мыйзамы (2023-жылдын 1-июлундагы өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен)*];

5. Юридикалык коомчулук тарабынан салттуу түрдө кабыл алынган сот адилеттигинин мурунку классикалык түшүнүгү, автор тарабынан сунушталган өзгөртүүлөргө жана тергөө сотунун кызматына башкача доктриналык мамилеге негизделген сот бийлигинин маанисинин жана ролунун реалдуу мазмунун башкача чагылдырат. Сунушталган жаңы институттун пайда болушу төмөнкүлөрдү камтыйт: а) сотко чейинки баскычтарда соттук көзөмөлдү күчөтүү; б) жаңы институттун пайда болушу, тактап айтканда, далилдерди соттук кабыл алуу, бириктирүү жана баалоо; в) жаңы катышуучуларды киргизүү менен кылмыш-жаза процессинин башка катышуучулары менен жаңы укуктук ченемдердин пайда болушуна алып келет; г) сотко чейинки өндүрүштүн баскычында кылмыш-жаза куугунтуктоо органдарына жана процесстин башка катышуучуларына карата контролдук-текшерүү ыйгарым укуктарын тергөө сотунун жүзөгө ашыруусуна байланышкан процессуалдык формаларды иштеп чыгуусун күчөтүүгө; д) кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө адамдын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу боюнча сот бийлигинин конституциялык функцияларын күчөтүүгө; е) сотко чейинки өндүрүштүн кызмат адамдарынын адвокаттын, анын ичинде кызмат көрсөтүүгө тиешелүү келишим түзүлгөн жеке детективдин иш чөйрөсүнө кийлигишүүсүнүн чектерин өзгөртүүгө жана кайра карап чыгууга;

6. Автор тарабынан алынган натыйжалар жаңы, кыйла талаш-тартыштуу жоболордун жыйындысын билдирет, демек, укуктарды жана укуктарды камсыз кылуу максатында Кылмыш-жаза процессуалдык кодекске адвокаттык иликтөөнү киргизүү көйгөйлөрү боюнча андан аркы илимий изилдөөлөрдү улантуу үчүн келечектүү суроо-талапка ээ.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору:

1. Терминологиялык түшүнүктөргө автордун мамилеси көрсөтүлүп, анын негизинде диссертациянын берилген темасы боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, төмөнкүдөй редакцияда баяндалган: 1) **«мыйзамдуу кызыкчылык деп** мыйзамга карама-каршы келбеген жана укуктук ченемде чагылдырылган, ишке ашырылышы жалпысынан коомдун жана мамлекеттин, өзгөчө жеке жана юридикалык жактардын кызыкчылыктарында зарыл болгон жана коомдук мамилелердин бардык катышуучуларынын муктаждыгы болгон кызыкчылыктарды түшүнүү керек»; 2) **“жазык сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын камсыз кылуу** менен кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын толук ишке ашыруу үчүн зарыл шарттарды түзүүгө багытталган коргоо тарабынан өз ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруу жана мыйзамдуу каражаттарды колдонуу ошондой эле атайын ыйгарым укуктуу мамлекеттик сотко чейинки тергөө органдарынын, прокуратуранын жана соттун укук ченемдери менен жөнгө салынуучу, уюштуруучулук, административдик, көзөмөлдүк-контролдук, кылмыш-жаза процессуалдык анын ичинде оперативдүү-иликтөө иш-аракеттеринин комплекстүү иш жүргүзүүчү ишин түшүнүү керек”; 3) **“субъекттин укуктук статусу** - бул ыйгарым укуктардын жана милдеттердин комплексине ээ болгон анын субъекттеринин, анын ичинде “статустук” ченемдик-укуктук актылардын өзгөчөлүгүнө, ошондой эле сот адилеттигинин милдеттерин камсыз кылууга багытталган укуктук каражаттардын ишке ашырылышына кепилдик берүүчү кылмыш-жаза процессуалдык укуктун ченемдери менен юридикалык жактан белгиленген жана жөнгө салынуучу абалы”. Субъекттин укуктук статусунун мазмундук компонентине төмөнкү элементтерди киргизүү керек: 1. субъекттин процессуалдык укуктарынын жана милдеттеринин комплекси; 2. Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин ченемдеринин талаптарын бузгандыгы үчүн кылмыш-жаза сот өндүрүшүн жүзөгө ашыруучу кызмат адамдарына карата юридикалык санкциялар; 3. субъекттин ыйгарым укуктарын ишке ашыруунун ошондой эле укуктарын жана милдеттерин сактоонун кепилдиктери; 4) **“Адвокаттык ишмердүүлүк – кесиптик негизде** юридикалык жардам көрсөтүүчү атайын субъект болуп саналган адвокат кылмыш-жаза процессинин бардык этаптарында мыйзамдуулукту камсыз кылуу, тергөөнүн субъекттери тарабынан укук бузууларга бөгөт коюу, ошондой эле чындыкка жетүү жана бузулган укуктарды калыбына келтирүү үчүн адвокаттык иликтөө жүргүзүү максатында өзүнө жүктөлгөн милдеттерди аткарган ошондой эле кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдар боюнча бардык соттордо, мамлекеттик органдарда жана уюмдарда кардардын берилген укуктарын, эркиндиктерин жана таламдарын коргоонун каражаттарын жана ыкмаларын жетекчиликке ала турган, коомдук-укуктук принциптерди айкалыштырган укук коргоо ишмердүүлүктүн бир түрү”. 5)

“Адвокаттык иликтөө – бул иш жана анын булактары боюнча маалыматтарды алуу ыкмаларын, ошондой эле Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинде каралган учурларда жана тартипте тергөө сотунун санкциясы менен бир эле учурда жүргүзүлө турган тергөө аракеттеринин толук тизмесин камтыган адвокат тарабынан жүзөгө ашырылуучу процессуалдык аракеттердин тутумун камтыган мыйзамдык деңгээлде белгиленген далилдерди чогултуу жол-жобосу”. Адвокаттык иликтөө жеке детективди же жеке детективдик агенттиктерди, адистерди тартуу менен илимий-техникалык каражаттардын зарыл ыкмаларын жана адвокаттык криминалистикадан сунуштарды колдонуу менен жүргүзүлөт. Мындай иш-чаралардын негизги багыты болуп, зарыл болгон далилдүү фактылык маалыматтарды чогултуу, кылмыш ишин адилеттүү жана соттолукчунун кызыкчылыктарына жооп берген акыйкаттык териштирүүгө жетишүү үчүн сотко берүү үчүн адвокаттын корутундусун даярдоо саналат”. 6) **“тергөө аракеттерин депонирлөө** - алдын ала алынган иш жүзүндөгү далилдерди топтоону жана алардын келечекте сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө же мыйзамда белгиленген башка объективдүү жагдайлар боюнча жоголуп кетиши мүмкүн деген негиздер болсо, кылмыш ишинин маңызы боюнча соттук териштирүүдө алардын жол берилиши жана ишенимдүүлүгүнүн кепилдиги катары сакталышын камсыз кылуу максатында, тараптардын биринин демилгеси боюнча тергөө соту тарабынан сотко чейинки тергөө учурунда тергөө аракеттерин жүргүзүү”. 7) **“тергөө соту** – уюштуруучулук өз алдынчалыкка ээ болгон жана сотко чейинки өндүрүштүн баскычында иш боюнча кабыл алынган чечимдердин мыйзамдуулугуна жана негиздүүлүгүнө, процессуалдык аракеттердин жүргүзүлүшүнө, кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу таламдарын коргоо максатында тараптар тарабынан чогултулган далилдерди изилдөөнүн токтоосуздугуна жана объективдүүлүгүнө ушул Кодексте каралган компетенциянын чегинде соттук көзөмөлдү жүзөгө ашыруучу сот бийлигинин өкүлү”; 8) **“тергөөчү-криминалист**-бул кылмыш ишин өзүнүн өндүрүшүнө кабыл албастан, тергөө сотунун тапшырмасы боюнча жана анын көзөмөлүнүн астында айрым тергөө жана башка процессуалдык аракеттердин сот өндүрүшүнө катышууга ыйгарым укуктуу кызмат адамы”; 9) **“жеке детектив** – жеке ишкер катары катталган, Казакстан Республикасынын “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” Мыйзамында белгиленген тартипте ушул Мыйзамдын 17-беренесинде каралган кызматтарды көрсөтүү боюнча жекече детективдик ишмердикти жүзөгө ашырууга лицензия алган Казакстан Республикасынын жараны”.

2. КЖПК “адвокаттык иликтөө” жаңы процессуалдык институтун киргизүү жана анын жоболорун ишке ашыруу максатында, модель катары иштелип чыккан (№ 1 тиркемесинде берилген) “Жеке детективдик ишмердүүлүк

жөнүндө" Казахстан Республикасынын Мыйзамынын долбоору, анда кардарлардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо максатында жеке жана юридикалык жактарга кызмат көрсөтүү боюнча жекече детективдик ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн укуктук негиздери жана тартиби аныкталган. "Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө" Казахстан Республикасынын Мыйзамынын автордук долбоору 2 бөлүмдөн жана 22 беренеден турат. **Бөлүм 1. Өзүнө камтыган Жалпы жоболор:**

1.1. Жекече детективдик иштин түшүнүктөрү;

1.2. Жекече детективдик иштин укуктук негиздери;

1.3. Сунушталган мыйзам долбоорунда пайдаланылуучу негизги терминологиялык түшүнүктөр (атап айтканда: "жеке детектив", "детективдик иш-чаралар", "ыйгарым укуктуу орган");

1.4. Жеке детективдик иштин милдеттери: 1) жеке жана юридикалык жактарга жарандык иштер жана адамдардын ишкердик чөйрөсүндөгү иштери боюнча маалыматтарды чогултуу менен байланышкан детективдик кызматтарды көрсөтүү; 2) кардардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо максатында детективдик кызматтарды көрсөтүү; кылмыш иштери боюнча адвокат менен келишимдик негизде детективдик кызматтарды көрсөтүү;

1.5. Жеке детективдик иштин принциптери жана алардын конкреттүү мазмундук компоненти, тактап айтканда: 1) мыйзамдуулук; 2) детективдик кызматтарды көрсөтүүдө өз алдынчалык жана кесиптик өз алдынчалык; 3) адамдын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу таламдарын жана юридикалык жактардын мыйзамдуу таламдарын, ошондой эле коомдун жана мамлекеттин Казакстан Республикасынын мыйзамдары жана ченемдик укуктук актылары менен корголуучу башка таламдарын бузууга жол берилбестиги; 4) кылмыш иштери боюнча жеке детективдик ишти жүзөгө ашырууда сотко чейинки өндүрүш жана прокуратура тарабынан жеке детективдин ишине кийлигишүүгө жол берилбестиги; 5) жекече детективдик ишти мыйзамда тыюу салынбаган ыкмалар жана каражаттар менен жүргүзүү; 6) конфиденциалдуулук; 7) этикалык ченемдерди сактоо. **2-бөлүм. "Жеке детективдик ишмердүүлүк" төмөнкү беренелерден турат:**

13-берене. Жекече детективдик ишти уюштуруу.

14-берене. Жекече детективдик ишти жүргүзүүгө лицензияны токтото туруу, ажыратуу жана токтотуу.

15-берене. Жеке детективдин укуктук абалы.

16-берене. Жекече детективдин милдеттери.

17-берене. Жеке детективдик иштин түрлөрү жана жеке детективдердин укуктары.

18-берене. Мамлекеттик укук коргоо органдары менен өз ара аракеттенүү.

19-берене. Жеке детектив (жеке детективдик компания) менен заказчынын ортосундагы келишимге карата талаптардын өзгөчөлүктөрү.

20-берене. Жекече детективдик ишти контролдоо жана көзөмөлдөө.

21-берене. Жеке детективдин, жеке жана юридикалык жактардын жоопкерчилиги.

22-берене. Ушул Мыйзамды күчүнө киргизүүнүн тартиби.

(Долбоордун кеңейтилген варианты диссертациялык иштин №1 тиркемесинде келтирилген).

3. “Казакстан Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Мыйзамдын долбоору (“адвокаттык иликтөө” жаңы процессуалдык институтун киргизүү жөнүндө) иштелип чыгып, №2 тиркемеде сунушталды. Сунуш кылынган мыйзам долбоору кылмыш-жаза сот өндүрүшүн уюштуруунун принципиалдуу жаңы моделин түзүү үчүн укуктук негиз болуп калышы мүмкүн, мында процессуалдык институттар далилдердин мүнөзүн жана жаңы “адвокаттык иликтөө” процессуалдык институтту киргизүү жолу менен процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын натыйжалуу коргоону атаандаштык түшүнүү менен бирге каралат. Ушул максаттар үчүн Казакстан Республикасынын Мыйзамынын долбоорунда:

3.1. Казакстан Республикасынын Жазык-процесстик кодексинин 7-беренесине жаңы терминологиялык түшүнүктөр киргизилди;

3.2. Казакстан Республикасынын Жазык-процесстик кодексинин беренелерине төмөнкү өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилди:

3.2.1) РК КЖПКнин 64-беренеси (“Шектүү”) жаңы бөлүктөр менен толукталган: а) 3-1, 3-2; б) жаңы 4-1-бөлүк; в) 9-бөлүк жаңы 5-1)-пункт менен;

3.2.2) РК КЖПКнин 66-беренеси (“Коргоочу”). жаңы бөлүктөр менен толукталган: а) 3-1, б) 3-2, в) 3-3, г) 5-1;

3.2.3) РК КЖПКнин 67-беренеси (“Жактоочунун милдеттүү катышуусу”):
1) 1-б. жаңы пунктчалар менен толукталды: а) 12, б) 13, в) 14, г) 15, д) 16, е) 17;
2) жаңы редакция сунушталган: РК КЖПКнин 67 беренесинин а) 2-б., б) 5-б., в) 6-б.; 3) РК КЖПКнин. 67-беренеси 4 жаңы бөлүгү менен толукталды;

3.2.4) РК КЖПКнин 68-беренеси (“Жактоочуну чакыруу, дайындоо, алмаштыруу, анын эмгегине акы төлөө”) жаңы бөлүктөр менен толукталган: а) 4-1, б) 4-2;

3.2.5) РК КЖПКнин 69-беренеси. (“Коргоочудан баш тартуу”) 4-жаңы бөлүгү менен толукталды;

3.2.6) РК КЖПКнин 70-беренеси (“Коргоочунун ыйгарым укуктары”) “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” РК Мыйзамынын долбоорунун автору тарабынан иштелип чыккан, ошондой эле далилдөөнүн атаандаштык доктринасын ишке ашыруу аракетин эске алуу менен жаңы редакцияда баяндалды;

3.2.7) РК КЖПКнин 96-беренеси (“Жабырлануучулардын, күбөлөрдүн, шектүүлөрдүн жана кылмыш-жаза процессине катышкан башка адамдардын коопсуздук чараларын көрүү милдети”) жаңы бөлүктөр менен толукталган: а) 2-1, б) 2-2;

3.2.8) РК КЖПКнин 101-беренеси (“Кармалган же камакка алынган адамдарга даттанууларды жөнөтүү тартиби”): 1) жаңы редакция сунушталды: а) берененин 1-бөлүгү, б) 2-бөлүгү; 2) жаңы бөлүктөр менен толукталды: а) 3, б) 4, в) 5;

3.2.9) РК КЖПКнин 111-беренеси (“далилдер түшүнүгү”) жаңы 3-бөлүк менен толукталган;

3.2.10) РК КЖПКнин 122 берененин 3 бөлүгү (“далилдерди чогултуу”) жаңы 2-1)-пунктча менен толукталган;

3.2.11) РК КЖПКнин 150-беренеси (“бөгөт коюу чарасы катары камакка алуу колдонулган шектүүлөрдү, айыпталуучуларды жана соттолуучуларды кармоо жайларында кармоо”) жаңы 3-бөлүк менен толукталды;

3.2.12) РК КЖПКнин 154 беренеси жаңы 4 бөлүгү менен толукталган;

3.2.13) РК КЖПКнин 370-беренеси (“күбөлөрдү суракка алуу”) жаңы бөлүктөр менен толукталган: а) 7-1, б) 7-2, в) 7-3, г) 7-4;

3.2.14) РК КЖПКнын 619-беренеси (“Кызматташуу жөнүндө процессуалдык макулдашууну түзүү тартиби”) жаңы 2-1-бөлүк менен толукталды;

3.2.15) Тергөө сотунун ыйгарым укуктарын кеңейтүү максатында: 1) РК КЖПКнин 55-беренесине толуктоолор жана өзгөртүүлөр киргизилген, тактап айтканда: 1) РК КЖПКнин 55 беренесинин 2 бөлүгү. жаңы а) 7-1), б) 7-2)-пунктчалары менен толукталган; 2) жаңы редакциясы баяндалган б), 7)-п. 2; 3) жаңы бөлүктөр менен толукталган: а) 8-3, б) 8-4, в) 8-5, г) 8-6; 4) “Тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн жүрүшүндө күбөнүн жана жабырлануучунун көрсөтмөлөрүн депонирлөө” РК КЖПКнин жаңы 56-1-беренеси сунушталган;

3.2.16) “Жеке детектив” жана “тергөөчү-криминалист” кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн жаңы катышуучуларын, “адвокаттык иликтөө” институтун киргизүү максатында, сунуш кылынган: а) РК КЖПК 80-1 “Жеке детектив”, б) 80-2 “Жеке детективдин укуктары”, в) “Тергөөчү-криминалист” РК КЖПКнын жаңы 80-3-беренеси сунушталган, г) 374-1- берене. “Жеке детективди суракка алуунун өзгөчөлүктөрү, д) 416-1-берене “Жеке детектив тарабынан далилдерди бурмалоо”, Е) РК КЖКнин 435-беренесине 1-бөлүгүнө толуктоолор киргизилген;

3.2.17) РК КЖПКнин 15-беренеси жаңы 4-бөлүгү менен толукталган.

4. КМШ өлкөлөрүндө жүргүзүлүп жаткан жана жүргүзүлгөн кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарды реформалоо каралып жаткан институтту ишке ашырууга олуттуу таасир тийгизе турган бир катар көйгөйлөрдү чечүүгө мүмкүндүк берген жок, анткени: 1) кылмыш-жаза процессинин

катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону жүзөгө ашыруу жана чегин белгилөө боюнча карама-каршылыктардын болушу бир катар укуктук ченемдерде мамлекет тарабынан инсандын укуктарын коргоо жана калыбына келтирүү камсыз кылынуучу ыкмаларды жана каражаттарды камтыбагандыгынан келип чыгат, тескерисинче, мамлекет өзү жеке укуктардын өзүнчө спектрине каршы турат; 2) укук коргоо органдарынын жана соттун кызмат адамдары тарабынан инсандын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо механизминин начар тутуму, ошондой эле бул чөйрөгө тиешелүү процессуалдык ченемдерди бузгандыгы үчүн мамлекет тарабынан тийиштүү жоопкерчиликти жүктөө; 3) алгачкы текшерүү органдарынын жеке, анын ичинде үчүнчү жактарга карата укуктарын сактоону камсыз кылуу менен байланышкан тымызын ишти жүзөгө ашырууда алардын ишин контролдоонун тийиштүү тутумунун жоктугу; 4) ченемдердин бүдөмүктүүлүгү, критерийлердин так эместиги, кылмыш-жаза процессинин катышуучулары тарабынан ар түрдүүлүккө алып келген КЖПКнин жоболорун эки тараптуу чечмелөөгө мүмкүндүк берген белгилүү терминологиялык шалаакылык; учурдагы институттарга карама-каршы келген жаңы институттарды киргизүү, бул коллизияга жана аларды ишке ашыруунун мүмкүн эместигине алып келет (мисалы: КР КЖПКде кылмыш ишин козгоо институту жана атайын тергөө аракеттери институту менен бирге каралган); 5) орто азиялык менталитет дал келбеген гана эмес, аларды киргизүү үчүн тийиштүү мамлекеттик ресурстардын жоктугу менен алыскы чет өлкөлөрдөн өздөштүрүлгөн процесстик институттарды жана айрым ченемдерди киргизүү; 6) кылмыш-жаза процессинин жаңы идеологиясын чагылдырган, бирок аларды ишке ашыруунун укуктук механизмдеринин жоктугунан улам ишке ашырылбай турган принциптерди (мисалы: тараптардын атаандаштыгы) укук коргоо тутумун түп-тамырынан бери реформалоо мүмкүнчүлүгү болбогон, анын ичинде олуттуу финансылык чыгымдарды талап кылган принциптерди жарыялоо; 7) КЖПКде каралган айрым жаңы концепциялар ведомстволук кызыкчылыктар менен шартталган, бул жактоочу тараптын ишмердүүлүгүн чектөө менен айыптоо тарабынын позициясын бекемдейт (мисалы, КР 2021-жылдагы жаңы КЖПКси); кылмыштуулуктун көрүнүштөрүнүн жаңы тенденциялары жана кызыкчылыктарды коргоону камсыз кылууга олуттуу таасир тийгизген глобалдуу процесстер толук өлчөмдө эске алынган эмес; 8) инсандын укуктары жана эркиндиктери институту дайыма жаңы көрүнүштөргө жана касиеттерге ээ болуп жаткандыгын эске алуу керек, бул чөйрөдө юридикалык кепилдиктердин диапозонун кеңейтүү зарылдыгына таасирин тийгизбей койбойт.

5. Кылмыш ишин козгоо баскычы сакталган КМШ өлкөлөрүнүн айрым мамлекеттеринде көп жылдар бою калыптанып келген жана азыркы этапта калган тажрыйба кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн орбитасына түшкөн адамдын укуктары менен эркиндиктеринин жол берилгис бузулушуна алып келет деп

негизделет. Тийиштүү укуктук регламенттөөнүн жана шектүү адамга процессуалдык статус берүү боюнча аракеттердин так алгоритмин жоктугунан улам мындай адамга карата тиешелүү статус берилбестен, тергөөгө чейинки текшерүү мезгилинде процессуалдык иш-аракеттер жүргүзүлгөндүктөн, алар кийин мыйзамдуу деп таанылышы мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу кылмыш ишин козгоо баскычында бар же жок экендигине карабастан айып коюунун формалдаштырылган жол-жобосун регламенттөөчү жоболорду алып салуу менен сотко чейинки өндүрүштүн бардык этабында адамга шектүү статусун берүүнү кароо негиздүү деп эсептейбиз, мында: 1) адамга шектүүнүн процессуалдык статусун ыйгаруу максатында “кылмыш жасагандыгы жөнүндө шектенүү жөнүндө билдирүү” (РК КЖПКне ылайык) сыяктуу универсалдуу негизди киргизүүнү кароо талап кылынат; 2) КЖПКнин мазмунуна шектенүү жөнүндө адамды расмий кабарлоонун тартибин жана бул тууралуу процесстин башка катышуучуларына (мисалы: жабырлануучуга, коргоо тарапка) кабарлоо үчүн сотко чейинки өндүрүш органдарынын аракеттеринин алгоритмин регламенттөөчү процессуалдык ченемдерди киргизүү. Мындай процессуалдык статусту өз убагында ыйгарууда гана бул анын укуктарын, эркиндиктерин коргоону жана КМШ мамлекеттеринин Конституцияларына ылайык инсандын кызыкчылыктарын коргоону камсыз кыла тургандыгын эске алуу керек. 3) Айыпкер катары тартуунун жол-жобосу сотко чейинки өндүрүш аяктагандан кийин гана ишке ашырылууга тийиш, анткени: а) мындай учурда ал тергөөнүн субъекттерине кошумча процессуалдык көз карандысыздыкты камсыз кылат жана тергөөчүгө өзүнчө тарап катары чыгуу мүмкүнчүлүгүн бере алат. Сотко чейинки өндүрүштүн алгачкы этабында адамды айыпталуучу катары тартуу да тергөөчүгө айыптоо көз карашы менен тергөө жүргүзүү зарылчылыгына туш болот. Бул айыптоолор кылмыш-жаза процессуалдык институт катары күнөөлүү адамдын чындыгын аныктоого багытталууга тийиш экенин эстен чыгарбоо керек. б) адамга айып коюуда тергөө органдары иш жүзүндөгү юридикалык шарттарга, б.а. күнөөнүн төгүндөлгүс далилдерине ээ болууга тийиш. Далилдер гана эмес, сотко чейинки өндүрүштү баштоонун алдында алардын жетиштүүлүгү жок болгон учурда айып коюуга жол берилбейт.

6. Сунушталып жаткан «адвокаттык иликтөөнүн» жаңы процессуалдык институтун киргизүү үчүн төмөнкүлөр зарыл:

6.1. жактоочуга кылмыш-жаза процессуалдык ыйгарым укуктарды берүү, ага сотко чейинки өндүрүш баскычында «адвокаттык (параллелдик) тергөөнү» жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн берүү;

6.2. адвокаттын ишинин жалпы стандартын иштеп чыгуу – колдонуудагы тергөө-укуктук стандартка окшоштук менен далилдөө субъекти катары. Бул үчүн соттук териштирүүдө кылмыш-жаза процессинин катышуучуларын коргоо үчүн далилдерди өз алдынча чогултуу жана түзүү үчүн шарттарды камсыз кылган кылмыш-жаза процессуалдык механизмди иштеп чыгуу зарыл;

6.3. “Кылмыштуу укук бузуулар боюнча адвокаттык иликтөө” жаңы процессуалдык институтун ишке ашыруунун кылмыш – жаза укуктук механизмин иштеп чыгуу, анда төмөнкүдөй негизги жоболор каралууга тийиш:

6.3.1. далилдердин жол берилгендигин жана тиешелүүлүгүн башка процессуалдык критерийлерине жооп берген адвокат тарабынан далилдерди чогултуу жана түзүү тартиби;

6.3.2. кылмыш иши боюнча адвокаттын материалдарына чогултулган далилдерди эсепке алуунун жана тиркөөнүн ыкмаларын жана өзгөчөлүктөрүн мыйзамдарда бекитүү;

6.3.3. далилдерди чогултууда укуктук кепилдиктерди камсыз кылуу максатында жеке детективдик органдарды тартуу менен параллелдүү тергөө жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүн караган эрежелерди иштеп чыгуу, бул «Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө» Мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алууну талап кылат.

6.3.4. актоочу адвокаттын корутундусунун же айыпталуучунун жазасын жеңилдетүүнүн зарылдыгы жөнүндө жүйөлөрдү камтыган корутундунун түзүмүн жана мазмунун иштеп чыгуу;

6.3.5. Интернеттин маалыматтык-телекоммуникациялык тармагынан “электрондук далилдерди” алууга байланышкан жаңы тенденцияларды эске алуу менен адвокаттын өтүнүчү боюнча жеке тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүн камсыз кылуу;

6.3.6. кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоого таасирин тийгизиши мүмкүн болгон бир катар жаңы процессуалдык институттарды киргизүүнү эске алуу менен адвокаттын ишин жөнгө салуучу ченемдерди камсыз кылуу.

6.3.7. коргоо линиясын түзүү жана колдо болгон далилдерди объективдүү баалоо үчүн жашыруун тергөө аракеттерин жүргүзүүдө алынган маалыматтар менен таанышууга, ошондой эле зарыл болгон учурда өндүрүшкө кайрылууга мүмкүндүк берүүчү ченемдик укуктук актыларды камсыз кылуу.

6.4. Адвокаттык тергөө жүргүзүүдө бардык зарыл болгон процессуалдык аспектилерди камсыз кылуу үчүн тергөө сотунун иш чөйрөсүн кеңейтүү, анын ичинде көрсөтмөлөрдү гана эмес, адвокаттын демилгеси боюнча сактоого берүү жолу менен далилдерди түзүүнүн чөйрөсүн кеңейтүү зарыл (мисалы: таануу үчүн көрсөтүү, тергөө эксперименти, жеринде окууларды текшерүү).

6.5. Көз карандысыздыкты кепилдөөчү жана ишти жеке иликтөөгө байланыштуу мыйзамдуу ишке мыйзамсыз кийлигишүүнү болтурбоочу уюштуруу-укуктук механизмди иштеп чыгуу.

7. далилдерди баалоо субъекти катары адвокат-коргоочуну таануу үчүн өзүнчө мыйзамдык жобону киргизүүнүн зарылдыгы жок экендиги негизделген, анткени, *биринчиден*, бул РК КЖПКнин 125 – беренесинин 1 – пунктуна ылайык келип чыгат, мында мыйзам чыгаруучу тарабынан конкреттүү дарек

эси көрсөтүлбөгөн РК КЖПКнин 93 -беренесинин 1 - пунктуна ылайык; *экинчиден*, адвокаттык ишмердүүлүк, анын ичинде сунушталып жаткан адвокаттык иликтөө коргоого алынгандардын укуктарын камсыз кылуу жана кызыкчылыктарын коргоо менен түздөн-түз байланыштуу экенин жана мында далилдерге баа берүү бир тараптуу мүнөзгө ээ боло албастыгын эске алуу зарыл; *үчүнчүдөн*, жактоочу тарап өткөрүлүп жаткан адвокаттык тергөөнүн жүрүшүндө алынган текшерилүүчү далилдердин чындыгын аныктоого катышуу менен аларды жол берилгендик, тиешелүүлүк жана жетиштүүлүк позициясынан баалайт, анын ичинде аларды процессуалдык формада камсыз кылуу үчүн, ошондой эле сотко берүү максатында адвокаттык корутундуну даярдайт; *төртүнчүдөн*, адвокат тарабынан далилдерди баалоонун зарылдыгы, ошондой эле айыптоочу тарап берген иш боюнча чогултулган далилдер сот тарабынан кабыл алынган айыптоо чечимине таасир этиши мүмкүн болгон алардын ынанымдуулугу жана аныктыгы боюнча бааланышы керек жана зарыл болгон учурда алардын негизинде жеке детективдик агенттиктерди тартуу менен коргоочу тараптын күнөөсүн жеңилдетүүчү же жокко чыгаруучу далилдерди издөө жүргүзүлөт; *бешинчиден*, далилдерди баалоо адвокат тарабынан жүргүзүлүшү керек, анын ичинде айыптоого жол бербөө боюнча: а) иш боюнча далилдерди чогултууга жана текшерүүгө формалдуу жана тандалма мамиле жасоо; б) каралып жаткан иштин натыйжасына бир тараптуулук же жеке кызыкчылык; в) сотко чейинки өндүрүш органдарынын тараптардын бирине зыян келтирип экинчи тараптын пайдасына ишке ашырылып жаткан аракеттеринин акталбагандыгы; *алтынчыдан*, адвокатты далилдерди баалоо субъекти катары кароо менен, жактоочу тарап түздөн-түз РК КЖПКнин 125-беренесинин 1-бөлүгүнө жана РК КЖПКнин 93-беренесинин 1-бөлүгүнө даректелген КЖПКнин талаптарын жетекчиликке алуусу талап кылынат, бирок ошону менен бирге каралып жаткан субъекттин өзгөчөлүгүн эске алуу менен далилдерди алуу, белгилөө жана баалоо, ошондой эле “адвокаттык иликтөө” жаңы институтун киргизүү тартибин жөнгө салуучу кылмыш – жаза процессуалдык мыйзамдардын жоболоруна өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү зарыл; *жетинчиден*, мыйзам чыгаруучу тарабынан баяндалган бардык критерийлер бүгүнкү күндө байкалган мыйзам бузуулардын кеңири спектрин камтыбайт, алар түшүнүктүн мазмунуна жана далилдерди жол берилген деп таанууга туура келиши мүмкүн. Бүгүнкү күндүн реалдуулуктары мыйзам чыгаруучу тарабынан белгиленген талаптарды так аткарууга мүмкүндүк бербей турганын эске алуу керек, ошондуктан кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарда каралган далилдердин жол берилишинин төрт критерийин гана кармануу позициясы жүйөөсүз жана негизсиз; *сегизинчи*, мыйзамдык өзгөртүүлөр далилдөөчү субъекттин өзгөчөлүктөрүнөн, адвокатка бул чөйрөдө кыйла кеңири ыйгарым укуктар жүктөлгөндүгүнө байланыштуу далилдерди чогултуу ыкмасынан, ошондой эле адвокаттык иликтөөнү

жүргүзүүнүн жүрүшүндө далилдердин булактарынан жана далилдерди бекемдөөнүн процессуалдык формасынан келип чыккан далилдерге жол берүү критерийлеринин сандык көрсөткүчтөрүн аныктоо үчүн зарыл.

8. Айыптоо тараптарынан сотто олуттуу артыкчылыкка ээ болууга мүмкүндүк берген далилдерди чогултуу артыкчылыгын жоюу максатында далилдерди альтернативдүү чогултууну коргоо үчүн тараптар үчүн укуктук шарттарды түзүү зарыл. Ошондуктан “адвокаттык иликтөө” механизмин процессуалдык киргизүү максатында “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” РК Мыйзамынын иштелип чыккан долбоорун эске алуу менен жактоочунун ыйгарым укуктарына тиешелүү олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизүү жана төмөнкү жоболорду баяндоо сунуш кылынат:

1. Жактоочу милдеттүү:

1) укуктук жардамга муктаж процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону жүзөгө ашырууга жана алардын компетенциясына кирген тиешелүү маселелер боюнча бардык соттордо, мамлекеттик органдарда жана уюмдарда алардын атынан чыгууга.

2) Ушул Кодекстин талаптарына ылайык жана “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” Казахстан Республикасынын Мыйзамынын негизинде коргоого алынган адамдардын шектенүүлөрүн (айыптоолорун) жокко чыгаруучу же кылмыш-жаза жоопкерчилигин жеңилдетүүчү иш жүзүндөгү жагдайларды аныктоо жана аларга зарыл квалификациялуу юридикалык жардам көрсөтүү максатында далилдерди берүүнүн бардык мыйзамдуу каражаттарын жана ыкмаларын, анын ичинде жеке детективди же детективдик ишкананы пайдалануу менен чогултуу жана пайдалануу.

3) Адвокат адвокаттык тергөө жүргүзүүнүн жыйынтыгы боюнча адвокаттык корутунду берүүгө милдеттүү, анда төмөнкү негизги курамдар чагылдырылууга тийиш:

3.1) иш боюнча тиркелген табылган далилдерди укуктук жөнгө салуу жол-жоболорун сактоону негиздөө (аларды алуу, белгилөө жана алардын тиешелүүлүк, аныктык жана жол берүү критерийлерине ылайык келүү тартиби, каражаттары жана ыкмалары);

3.2) айыптоо тарабынан айыпкерге айыпталып жаткан жосундун жасалгандыгынын фактысын толук же жарым-жартылай жокко чыгарган фактылык маалыматтардын жана жүйөлөрдүн болушу;

3.3) сотко чейинки өндүрүш этабында чогултулган айыптоочу тараптын далилдерин жол берилгис деп таануу жөнүндө соттон өтүнүүгө мүмкүндүк берген фактылык маалыматтар, ал коргоолучуну айыптоого негиз болгон, анын ичинде тергөө жана алгачкы текшерүү органдары тарабынан КЖПКнин талаптарын бузуу менен алынган далилдер;

3.4) айыпталуучунун аракеттерине айыптоочу тарабынан берилген кылмыш – жаза укуктук баа менен, ошондой эле жетекчилер тарабынан

келтирилген материалдык зыяндын болушу жана өлчөмү менен макул эместигин негиздөө;

3.5) кошумча далилдөөчү маалыматтарды чогултуу үчүн өзүнчө процессуалдык аракеттерди жүргүзүү зарылдыгын негиздөө;

3.6) адвокаттык корутундунун негизин түзгөн процессуалдык материалдардын тизмесин көрсөтүү.

2. Жактоочу укуктуу:

«1) шектүү, айыпкер, соттолуучу менен алардын санын жана узактыгын чектебестен жеке жолугушуу өткөрүүгө, аларды угуу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаруучу шарттарды түзүүнү талап кылууга укуктуу;»

2) ушул Кодексте каралган тартипте сотко берүү үчүн кылмыш ишинин материалдарына милдеттүү түрдө тиркелүүгө тийиш болгон жеке өзү же жеке детективди пайдалануу менен квалификациялуу юридикалык жардам көрсөтүү үчүн зарыл болгон буюмдарды, документтерди, маалыматтарды чогултууга жана берүүгө;

3) шектүүнүн, айыпталуучунун катышуусу менен же болбосо алардын өтүнүчү боюнча жүргүзүлүүчү процессуалдык, анын ичинде тергөө аракеттерин жүргүзүүгө катышуу;

4) иш боюнча адвокаттык корутундуга тиркөө үчүн фактылык маалыматтарды өз алдынча чогултууну жүзөгө ашыруу максатында жеке детективди же детективдик ишкананы тартуу менен адвокаттык иликтөө жүргүзүү;

5) тергөө сотунун алдында иш боюнча зарыл процессуалдык, анын ичинде тергөө аракеттерин жүргүзүү жөнүндө өтүнүч билдирүүгө;

6) тергөө сотунун алдында төмөнкү тергөө аракеттерин депонирлөө жөнүндө өтүнүч билдирүү: (күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, жабырлануучуларды суракка алуу) таануу үчүн көрсөтүү, жеринде көрсөтмөлөрдү текшерүү, тергөө эксперименти;

7) сотко чейинки өндүрүш органдарына тергөөгө чейинки текшерүү баскычында шектүүнүн кылмышка тиешеси жоктугу жөнүндө алибини берүүгө, өтүнүч жана даттанууларды билдирүүгө;

8) тергөөгө чейинки текшерүүнүн жүрүшүндө тергөө, процессуалдык аракеттерге жана ачык-айкын ыкчам-иликтөө иш чараларга ошондой эле аларды белгилөөнүн жыйынтыктары менен катышууга;

9) адвокаттык териштирүүнү жүзөгө ашырууда видео жана аудио жазууну, сүрөткө тартууну, жарандардын өмүрүнө жана ден соолугуна зыян келтирбеген техникалык жана башка каражаттарды, ошондой эле оперативдүү радиотелефон байланыш каражаттарын пайдаланууга жол берилет.

10) зарыл болгон учурда мыйзам менен корголуучу сырды түзгөн маалыматтар (мамлекеттик сырлар, кызматтык, аскердик, коммерциялык ж. б.)

менен Казакстан Республикасынын мыйзамдарында каралган тартипте таанышуу;

11) ал кабыл алган ар бир кылмыш иши боюнча адвокаттык досье түзүүгө, ага иш боюнча ишке ашырылган бардык процессуалдык аракеттерди жүргүзүүнүн жүрүшүндө алынган жазуу жүзүндөгү далилдер киргизилет”;

12) эгерде жеке детективден алынган маалыматтар процессуалдык жашыруун жол менен текшерүүнү талап кылса (жашыруун тергөө аракеттери) тергөө сотунун алдында тиешелүү органдар тарабынан зарыл процессуалдык иш-аракеттерди жүргүзүү жөнүндө өтүнүч билдирүү;

13) эгерде сотко чейинки өндүрүш баскычында анын катышуусу менен жүргүзүлгөн тергөө аракетинин мыйзамсыздыгы жөнүндө божомолдоого негиз болгон учурда калыс күбөлөрдү суракка алуу жөнүндө өтүнүч билдирүүгө.

9. Адвокаттык иликтөө институтун натыйжалуу ишке ашыруу максатында РК КЖПКне кылмыш-жаза процессинин жаңы катышуучусун киргизүү талап кылынат. Ошондуктан кылмыш иши боюнча процессуалдык иш менен байланышкан адвокат менен түзүлгөн келишимдик кызматтарды аткарууда жоопкерчиликти күчөтүү максатында кылмыш-жаза процессине катышкан башка адамдарга “жеке детективди” 10-бапка киргизүү максатка ылайыктуу. Ошондуктан төмөнкүлөр сунушталат:

9.1. “Жеке детектив” РК КЖПКне жаңы 80-1 – беренеси кабыл алынсын жана төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: *«1. Жеке детектив өзүнүн кызмат көрсөтүү ишин адвокат менен түзүлгөн келишимдин шарттарына ылайык жана Казакстан Республикасынын мыйзамдарына ылайык жүзөгө ашырууга милдеттүү. 2. Детективдик кызмат көрсөтүү жөнүндө келишим боюнча маалыматтарды камтыган документтер жана материалдар жекече детективдин кулпуланган металл шкафында (сейфинде) беш жыл сакталууга тийиш. Сактоо мөөнөтү бүткөндөн кийин документтерди жана материалдарды жок кылуу ыйгарым укуктуу орган тарабынан аныкталган тартипте жүзөгө ашырылат. 3. Жекече детективдик иштин натыйжасында алынган инсандын жеке турмушуна, ар-намысына жана кадыр-баркына, юридикалык жактын ишкердик беделине тиешелүү маалыматтар эгерде аларда мыйзамда тыюу салынган иш-аракеттер жасалгандыгы жөнүндө маалымат камтылбаса, сакталбайт жана жок кылынат».*

9.2. “Жеке детективдин укугу” жаңы 80-2 – беренеси РК КЖПКне кабыл алынсын жана төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: *« жеке детектив иштин төмөнкү түрлөрүн жүргүзүүгө укуктуу: 1) келишимдин предметине ылайык кардарга зарыл болгон маалыматтарды алуу максатында жеке же юридикалык жактардан мүнөздөмөлөрдү жана башка материалдарды суратууга; 2) детективдик кызмат көрсөтүү жөнүндө келишимдин*

предметине ылайык маалыматтарды чогултуу максатында жеке жак менен сурамжылоо же жекече сүйлөшүү жүргүзүүгө; 3) келишимдик негизде кылмыш ишинин алкагында адамды издөөнү; 4) адвокат менен бирдикте кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамда каралган ыкмалар жана каражаттар менен зарыл далилдүү маалыматтарды жыйноону жүзөгө ашырууга; 5) келишимде баяндалган милдеттенмелердин алкагында ишти чечүү үчүн зарыл болгон материалдарды изилдөөнү жана предметтерди жыйноону жүзөгө ашырууга; 6) тергөө соту тарабынан бул иш-чара санкцияланган учурда адвокаттын өтүнүчү боюнча адамга же жерге байкоо жүргүзүүгө; 7) менчик ээсинин же анын өкүлүнүн макулдугу менен имаратты, аймакты карап чыгууга; 8) кылмыш ишинин материалдарына тиешелүү маселелердин комплекси боюнча суроо-талаптарды жүргүзүүгө; 9) кылмыш ишинин алкагында келишимдик кызмат көрсөтүүлөрдү аткаруу үчүн зарыл болгон маселелерди тактоо үчүн атайын билимди талап кылган маселелер боюнча адистерден маалымат алууга; 10) жарандардын жана уюмдардын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын бузган адамдарды кармоого жана дароо ички иштер органдарына жеткирүүгө укуктуу; 11) Казакстан Республикасынын мыйзамдарына ылайык үн жана видео жазууларды, фото, техникалык ошондой эле жарандардын өмүрүнө жана ден соолугуна зыян келтирбеген башка каражаттарды пайдаланууга укуктуу.

9.3. “Жеке детектив тарабынан далилдерди бурмалоо” деп аталган Казакстан Республикасынын Кылмыш-жаза кодексине жаңы 416-1 беренесин кабыл алып жана аны төмөнкүдөй редакцияда баяндоо керек: «Тергөө жана башка процессуалдык аракеттерди ишке ашырууда сотко чейинки өндүрүш баскычында келишимдик негизде адвокаттык тергөөгө катышкан жеке детективдин далилдерди бурмалоосу соттун адилетсиз чечимине (өкүмүнө) алып келсе».

9.4. РК КЖКнин 435-беренесинин 1- бөлүгүн толуктап жана ал төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: « Адвокаттын, ошондой эле башка адамдардын “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” Казакстан Республикасынын мыйзамына ылайык жеке детективге же детективдик ишканага адвокаттын мыйзамдуу ишмердүүлүгүнө жана алар менен түзүлгөн келишимге кандай гана формада болбосун тоскоолдук кылуу....» жана андан ары текст боюнча.

9.5 РК КЖПКнин “Далилдер түшүнүгү” 111-беренеси төмөнкүдөй мазмундагы 3-бөлүк менен толукталсын: «3. Ишти туура жана негиздүү чечүү үчүн мааниси бар адвокаттык тергөөнүн жүрүшүндө алынган чыныгы маалыматтар».

9.6. РК КЖПКнин 122 беренесинин 3 бөлүгүн жаңы пунктча менен толукталсын: «2-1) адвокат процессуалдык аракеттерди, анын ичинде ушул мыйзамда каралган тартипте тергөө соту тарабынан санкцияланган

процессуалдык аракеттерди жеке детектив менен келишимдик негизде өткөрүүнү демилгелөөгө укуктуу».

9.7. РК КЖПКне “Жеке детективди суракка алуунун өзгөчөлүктөрү” деген жаңы 374-1-беренесин киргизүү. «1) Жеке детективди суракка алуу адвокаттык корутунду жарыялангандан кийин, аны менен түзүлгөн келишимдик кызмат көрсөтүүлөргө ылайык ал жүргүзгөн (процессуалдык) аракеттерди түшүндүрүү, тактоо же толуктоо үчүн гана жүргүзүлүшү мүмкүн».

10. Жаңы процессуалдык фигураны, тактап айтканда “тергөөчү-криминалистти” киргизүү зарылдыгы негизделген. Адис болуу туруп (тергөөчү жана криминалист) жана тергөө органынын кызмат адамы статусуна ээ болууп, тергөө соту тарабынан санкцияланган тергөө иштерин жүргүзөт. Аны “кылмыш-жаза процессинин башка катышуучулары” категориясына киргизүү аргументтүү болуп саналат, анткени тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн демилгечиси болуп саналган адвокат жабырлануучунун, ошондой эле шектүүнүн, айыпталуучунун кызыкчылыктарын коргой алат. РК КЖПКне “тергөөчү-криминалист” деген жаңы 80-1-беренени киргизүү сунушталат (иштин тиркемесинде баяндалган редакцияда баяндалсын).

11. Төмөнкү ыкмалар негизделген: 1) кылмыш-жаза процессинин атаандаштык моделине умтулуу жүргүзүлүп жаткан процессуалдык аракеттердин теңдигин да, купуялуулугун да талап кылат, ошондуктан сотто коргоо тарабынан көрсөтмө бериле турган адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча зарыл болгон учурларда адвокаттын өтүнүч менен кайрылууга бирдей мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу зарыл; 2) мындай кырдаалда адвокаттык тергөөнүн алкагында өз алдынча далилдөөчү мааниге ээ болгон маалыматтарды алуу, ошондой эле адамдарды мамлекеттик коргоо чараларын колдонуу зарылдыгы жөнүндө тергөө сотуна кайрылуу үчүн негиз болуу болжолдонот, анткени коопсуздукту камсыз кылуу жана сот адилеттигине көмөктөшүүчү көрсөтмөлөрдү берүү булагын сактоо артыкчылык бойдон калууга тийиш; 3) атаандаштык укуктук стандартты түзүүдө сотко чейинки өндүрүш баскычында сотто мамлекеттик коргоого алынган адамдардын көрсөтмөлөрүнүн аркасында жеке далилдерди түзүүнүн бирдей мүмкүнчүлүгү маанилүү болуп саналат. Мындай мамиле сотто сурак эрежелеринин өзгөчө жана таасирдүү тутумун түзүүнү талап кылат, анткени ага бир жагынан адвокаттык тергөөнүн алкагында далилдерди түзүүнүн процессуалдык тартибин биз сунуштаган кайра уюштуруу таасир этет, экинчи жагынан мындай көрсөтмөлөр алардын коопсуздугун камсыз кылуу максатында мамлекеттик коргоого алынган жашыруун күбө тарабынан берилет; 4) тараптардын активдүүлүгүндө тараптар тарабынан чогултулган далилдерди берүү соттук тергөөнүн укуктук уюштурулушуна таасирин тийгизет, анткени атаандаш моделдеги далилдердин башкы субъекттери айыптоочу тарап жана жактоочу тарап болуп саналат.

Бирок мында адамдарды мамлекеттик коргоону камсыз кылуу боюнча бардык ыкчам маалыматты сот купуялуулук шарттарында соттук сурактарды өткөрүүнү камсыз кылуу максатында алууга тийиш; 5) сот тараптардын катышуусу менен айрым маселелер боюнча же иштин маңызы боюнча соттук териштирүүнүн атаандаштык шарттарында каралып жаткан иш боюнча далилдүү мааниге ээ болушу мүмкүн болгон юридикалык фактыларды аныктай алат.

12. Дал ушул сот өндүрүшүнүн жаңы катышуучусу катары чыккан тергөө сотунун ишинин процессуалдык кепилдиктери кылмыш иши боюнча сотко чейинки өндүрүш этабында кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо механизмде соттук контролду ишке ашырууда негиз болуучу мааниге ээ экендиги негизделген. Ошол эле учурда, анын негизги мүнөздөмө компоненттери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) тергөө сотунун процессуалдык ишинин маанилүү принциби болуп анын көз карандысыздыгы саналат. Тергөө сотунун көз карандысыздыгы төмөнкүдөй: а) тараптар көрсөткөн далилдерди түздөн-түз иликтөөгө мүмкүндүк берген укуктук регламентте; б) муну менен тергөө соту тарабынан процессуалдык чечим кабыл алынганда берилген далилдерге баа берүү эркиндигинин талаптарын белгилөө камсыз кылынат; в) өзгөчө тартип, анын процессуалдык ишинин шарттары, анын процессуалдык абалы жана сот тутумундагы орду; г) бул принципти ишке ашыруу кылмыш-жаза процессуалдык кепилдиктер менен гана байланышпастан, саясий, социалдык-экономикалык, укуктук компоненттерден көз каранды; 2) тергөө сотунун ишинин мыйзамдуулугу сотко чейинки өндүрүш этабында ал кабыл алган чечимдерди кайра карап чыгуунун ченемдик укуктук актыларда белгиленген негиздери менен аныкталат; 3) жеке детективдин же детективдик агенттиктердин катышуусу менен адвокаттык иликтөө жүргүзүүнү кошкондо, сотко чейинки териштирүү баскычында процесстин бардык катышуучуларынын ишинин натыйжалуулугун жана тараптардын атаандаштыгын камсыз кылуу; 4) инсандын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу жана мыйзамда каралган кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын милдеттерин аткаруу; 5) тергөө соту сот адилеттигин ишке ашыруунун атаандашуулук бөлүгү болуп саналат, ошондуктан кабыл алынган аралык соттук чечимдер РК КЖПКде каралган процессуалдык укуктарды коргоо боюнча, анын ичинде тараптар сунуштаган жүйөлөр боюнча бирдей шарттарды түзүүнү камсыз кылат; 6) тергөө соту сот бийлигинин өкүлү болуу менен, уюштуруучулук автономияга ээ, юрисдикциялык ишти жүзөгө ашырат, ошол эле учурда өзү чакырган адамдардын катышуусу менен адвокаттын өтүнүчү боюнча тергөө аракеттеринин жүрүшүнө көзөмөлдү жүзөгө ашырат; 7) соттук көзөмөл процесстин катышуучулары чогулткан далилдерди түздөн-түз изилдөөнү, ошондой эле сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан кабыл

алынган чечимдердин объективдүүлүгүн жана калыстыгын баалоону камсыз кылуу үчүн зарыл шарттарды түзөт. Албетте, тергөө сотунун катышуусу адвокаттын процессуалдык функцияларын тартипке келтирүүгө жана сотко чейинки далилдөөнүн негизги көңүлүн кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделине бурууга мүмкүндүк берет. Ошондуктан, Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруучулары кылмыш – жаза процессуалдык мыйзамдарга тергөө сот институтун киргизгени логикалуу, анын аркасында сот адилеттигин жөнөтүүчү соттордун автономиясы жана сотко чейинки өндүрүш баскычында соттук көзөмөлдү жүзөгө ашыруучу тергөө соту байкалууда.

13. Тергөө сотунун ыйгарым укуктарын кеңейтүү максатында, сунуш кылынган жаңы процессуалдык институтту ишке ашырууда төмөнкү мыйзамдык чараларды кабыл алуу зарыл:

1) РК КЖПКнин 55 беренесинин 6 жана 7-бөлүктөрү төмөнкү редакцияда берилсин: «6) адвокаттык иликтөө жүргүзгөн адвокаттын өтүнүчү боюнча мамлекеттик сырды түзгөн маалыматтарды кошпогондо, адамды коргоону жүзөгө ашыруу үчүн мааниси бар ар кандай маалыматтарды, документтерди, предметтерди талап кылуу жана тиркөө жөнүндө маселени карайт;

7) адвокаттык иликтөө жүргүзгөн адвокаттын өтүнүчү боюнча экспертиза дайындоо же болбосо жеке детективдин катышуусу менен кылмыш - жаза куугунтукун жүргүзүү органы тарабынан башка тергөө аракеттерин жүргүзүү жөнүндө маселени карайт, буга кылмыш - жаза куугунтуктоо органдарына тергөө аракеттерин кайталап жүргүзүүдөн баш тартылган учурлар да кирет».

2) РК КЖПКнин “Тергөө сотунун ыйгарым укуктары” 55 беренесинин 2-бөлүгүн төмөнкүдөй мазмундагы өзүнчө пункт менен толукталсын: «7-1) адвокаттык иликтөө жүргүзгөн адвокаттын жүйөлөштүрүлгөн өтүнүчү боюнча жеке детектив тарабынан турак жайга тиешеси жок объекттерге жашыруун байкоо жүргүзүү, жашыруун кароо жүргүзүү, экспертиза жүргүзүү үчүн үлгүлөрдү жашыруун алуу же адистин корутундусун алуу жөнүндө маселени карайт. Адвокаттын жүйөлөштүрүлгөн өтүнүчү боюнча соттук териштирүүдө депонирлейт: а) жабырлануучунун, күбөнүн, жеке детективдин көрсөтмөлөрү; б) тергөө экспериментин жүргүзүү процесси; в) көрсөтүүлөрдү жеринде текшерүү; г) таануу үчүн көрсөтүүнү жүргүзүү».

3) РК КЖПКнин “Тергөө сотунун ыйгарым укуктары” 55-беренеси жаңы 2 бөлүктөр менен толукталсын жана төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын:

а) «8-3) адвокаттын жүйөлөштүрүлгөн өтүнүчү боюнча мыйзамдарда каралган адамдардын коопсуздук чараларын көрүү жөнүндө маселени карайт». Мындай позиция кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделинде муктаж болгон адамдарды мамлекеттик коргоону камсыз кылуу менен

байланышкан бардык формалдуу тоскоолдуктар алынып салынууга тийиш экендигин негиздейт. Анын ичинде коргоо тарабынан негизделген далилдер бар болсо.

б) «8-4) Тергөө соту тарабынан адвокаттын өтүнүчү боюнча жүргүзүлүп жаткан күбөнү суракка алууда прокурор, шектүү, жабырлануучу жана зарыл болгон учурда коргоо процессинин башка катышуучулары катышат, мында адвокатка коопсуздукту камсыз кылуу шарттарында күбөгө суроо берүүгө, анын ичинде атайын техникалык каражаттарды пайдаланууга мүмкүнчүлүк берилет. Сурактын предмети кылмыш ишине тиешеси жок жагдайлардын чегинен чыга албайт».

в) «8-5) Оор жана өзгөчө оор кылмыштар боюнча көрсөтмө берген күбөлөргө же анын үй-бүлө мүчөлөрүнө жана жакын туугандарына карата зомбулук жасоо же мыйзамда тыюу салынган башка жосун жасоо коркунучу бар деп эсептөөгө жетиштүү негиздер болгон учурда адвокат мындай күбөнүн жана анын айланасындагы адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды колдонуу зарылдыгы жөнүндө тергөө сотуна өтүнүч киргизүүгө укуктуу.

г) «8-6) Жогоруда 8-4) бөлүгүндө көрсөтүлгөн жоболор адвокат сот аркылуу жазуу жүзүндө суроо берүүгө жана сурактын протоколуна киргизүүнү талап кылууга укуктуу болгон, мыйзам тарабынан корголуучу адам статусу берилген башка катышуучуларды суракка алууга да жайылтылат».

д) РК КЖПКне “Тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн жүрүшүндө күбөнүн жана жабырлануучунун көрсөтмөлөрүн депонирлөө” деген жаңы 56-1-беренени киргизүү жана ушул берененин 1-пункту төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: «1. Суракка алуунун же шектүү адамды таануу үчүн көрсөтүүнүн жүрүшүндө күбөнүн жана жабырлануучунун көрсөтмөлөрүн депонирлөө жабырлануучунун же күбөнүн катышуусу менен суракка алуунун же таануу үчүн көрсөтүүнүн кыйла кийинки мөөнөтү өмүр жана ден соолук үчүн коркунуч, катуу оору, жашаган жерин алмаштыруу менен байланышкан объективдүү себептерден улам мүмкүн болбой калат деп эсептөөгө негиздер болгон учурларда жүргүзүлөт».1 бөлүк төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: «2. Шектүүнүн катышуусу менен тергөө экспериментинин ордунда көрсөтмөлөрдү текшерүүнү жүргүзүүнүн натыйжаларын депонирлөө айыптоо тарабынан кыянаттык кылуу үчүн негиздер жана анын көрсөтмөлөрүнө кийин таасир этиши мүмкүн болгон башка факторлор болгондо соттук далилдерди камсыз кылуу максатында коргоо тарабынын демилгеси боюнча тергөө соту тарабынан жүргүзүлөт».

14. Иште сунушталган концепциянын контекстинде мыйзамдык деңгээлде төмөнкү позицияларды бекитүү талап кылынат: 1) кылмыш-жаза процессинин атаандаштык модели билдирилген учурда адвокат сотко чейинки өндүрүш этабында коргоо тарабынан "потенциалдуу" күбөлөрдүн жашыруундуулугун

сактоо жөнүндө тергөө сотунун алдында өтүнүүгө укуктуу; 2) адвокатка мамлекеттик коргоо чараларын көрүү жөнүндө сотко өтүнүч менен кайрылуу укугу берилиши керек, аны тастыктаган далилдер сот отурумунда эки тарап тең иликтеши керек; 3) муну менен катар коргоо тарабынан күбөнүн инсандыгы жөнүндө маалыматтарды жашыруун сактоо кылмыш иши боюнча далилдөө предметине кирген иш жүзүндөгү жагдайларды аныктоого тоскоолдук кылбашы белгиленүүгө тийиш; 4) соттун чечими эки тараптын берген жүйөсүн, ошондой эле жеке далилди изилдөөнү эске алуу менен кабыл алынууга тийиш; 5) суракты жашыруун күбө катары өткөрүү өтүнүчү менен сот процессинин башка катышуучуларынын көз менен байкоосун жокко чыгарган шартта өзүнчө чечим чыгаруу зарыл, ал боюнча айыптоочу тарап жогору турган инстанцияга даттана алат; 5) сот процессинин башка катышуучулары тарабынан визуалдык байкоо жүргүзүүнү жокко чыгарган шарттарда жашыруун күбө катары сурак жүргүзүү өтүнүчү менен өзүнчө чечим чыгаруу зарыл болсо, аны айыптоочу тарап жогору турган инстанцияга даттана алат; 6) адвокаттын өтүнүчү боюнча сотто көрсөтмөлөрдү берүүнүн жана иликтөөнүн атайын тартибин өткөрүү жөнүндө соттун чечими мамлекеттик коргоону жүзөгө ашыруучу органдар менен бирдикте прокурордун мындай күбөлөрдүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды көрүүсүн ишке ашыруу үчүн негиз болууга тийиш; 7) соттук териштирүү башталганга чейин жактоочу тарап көрсөткөн жашыруун күбөнүн мамлекеттик айыптоочу менен байланышуусуна жол бербөө боюнча чаралар көрүлүшү керек; 8) күбөнүн жеке маалыматтарын ачыкка чыгарбоо жөнүндө чечим кабыл алган төрагалык кылуучу сот мамлекеттик коргоодо турган күбөлөрдү суракка алуунун мындай формасын жүргүзүүнү, ошондой эле алардын аркасында мындай адамды үн боюнча идентификациялоого мүмкүн болбогон өзгөчө ыкмаларды пайдаланууну көзөмөлдөсүн жүзөгө ашыруу милдетин өзүнө алууга тийиш.

15. Атайын жөнөкөйлөтүлгөн жол-жоболорду киргизүү төмөнкүлөрдү болтурбоо керек: 1) сот органдары тарабынан чыгарылган чечимдерге коюлуучу критерийлерди жана талаптарды төмөндөтпөөгө тийиш; 2) өкүмдүн кыскартылган түрү сот адилеттигине жатпаган мүнөзгө ээ болбошу керек, бул процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин камсыз кылуу жана кызыкчылыктарын коргоо менен байланышкан кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн принциптерин сактоого таасирин тийгизет; 3) айыпкердин далилдерин изилдөөгө коюлган айып менен макул болгондо чектелген күбөлөндүрүү инструменттерин колдонгонуна карабастан, сот ошону менен бирге мындай адам тарабынан жасалгандыгынын фактысы далилденгенине ынанууга тийиш; 4) соттук териштирүүнүн өзгөчө тартибинде соттук чечимдердин маанилүүлүгү алардын негиздүүлүгүнө (жүйөлөрүнө), адилеттүүлүгүнө жараша болот, бул кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктары жана мыйзамдуу кызыкчылыктары жөнүндө

соттун камкордугу менен чагылдырылат, ал эми мыйзамдуулук шайлоо мүнөзүндө болушу мүмкүн эмес жана кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн колдонулуучу формасына жараша болот; 5) соттук териштирүүнү жүргүзүүнүн башка тартибине карабастан, ал мындай кылмыш ишин маңызы боюнча объективдүү кароого жана чечүүгө тоскоолдук кылбоого тийиш жана сот адилеттигинин максаттарына жана милдеттерине ылайык келүүгө тийиш; 6) ишти кароонун өзгөчө тартибинде соттолуучунун жана анын адвокатынын, мамлекеттик айыптоочунун жок болушуна жол берилбейт, анткени алардын катышуусуна кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн өзгөчө формасын колдонуу көз каранды; 7) кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн өзгөчө тартибинде жарандык доо кылмыш иши менен бирге каралууга тийиш, анткени ал жабырлануучунун кызыкчылыктарын гана коргобостон, жазанын өлчөмүнө жана түрүнө таасир этиши мүмкүн (анткени кылмыш менен келтирилген зыяндын өлчөмү белгиленет); 8) соттук кароонун өзгөчө тартибинде айыптоо корутундусунда баяндалган кылмыштын квалификациясын өзгөртүүгө жол берилбейт, бул сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө белгиленген иштин иш жүзүндөгү жагдайларынын өзгөрүшүнө таасирин тийгизет, ал эми соттук териштирүүнүн жүрүшүндө сот тарабынан изилдөө да, далилдерге баа берүү да жүргүзүлбөйт.

16. Маани-мазмуну жана ага карата мамилелердин бардык түрлөрү менен КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн өзгөчө тартибин кемчиликтери төмөнкүлөр болуп саналат деп далилденген: *биринчи*, өзгөчө тартип процесстин катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын толук көлөмдө коргоону камсыз кылуу зарылдыгын эске алуу менен мыйзамдык деңгээлде жөнгө салынат. Бирок ошол эле учурда КМШ мамлекеттеринин мыйзам чыгаруучулары коюлган милдеттерди чечүүгө тоскоолдук кылган укуктук ченемдерди баяндоодо олуттуу катачылыктарга жол беришкен; *экинчи*, мыйзам чыгаруу техникасынын төмөндүгү кылмыш-жаза укуктук чыр-чатактарды альтернативдүү ыкмаларды колдонуу менен чечүүнүн өзгөчө тартибин жөнгө салуучу тиешелүү баптарды түзүүдө, бул жалпысынан кылмыш-жаза процессинин негиз салуучу принциптеринин олуттуу бузулушуна алып келет; *үчүнчү*, айыптоо өкүмү тараптардын ортосунда түзүлгөн келишимге байланыштуу болбогондуктан, аны чыгаруу соттун милдети эмес, укугу болуп саналат деген позиция менен макул болушу керек; *төртүнчү*, жөнөкөйлөштүрүлгөн жол-жобосу кылмыш иштери боюнча сот адилеттигин жүзөгө ашыруунун мамлекеттин сот тутумунун өзгөчөлүгүнө жана салттарына түздөн-түз көз каранды болгон кылмыш-жазп сот өндүрүшүндө мамлекеттик жана жеке башталыштардын катышы болуп саналат; *бешинчи*, кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн жол-жобосун жөнөкөйлөтүүгө алып келген тергөөнүн "суррогатына" жол бербөө максатында, КМШ өлкөлөрүнүн мыйзам чыгаруучулары белгилүү бир укуктук чектөөлөрдү белгилөөгө, ошондой эле КЖПКде каралган жол-

жоболорду колдонуу боюнча иштиктүү механизмди иштеп чыгууга умтулушат, бирок ошол эле учурда анын кемчиликтери жалпы коомчулук жана юридикалык коомчулук тарабынан көптөгөн суроолорду жаратат; *алтынчы*, КМШ өлкөлөрүнүн кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө процессуалдык макулдашуулардын негиз салуучу теориялык-укуктук идеясы кылмыш-жаза процессуалдык функцияларды ажыратууда жана тергөөчүнү айыптоо тарабына киргизүүгө жол берилбестикти көздөөдө турат. Бул укуктук жана практикалык мүнөздөгү карама-каршылыктардын белгилүү бир спектрин жоюуну талап кылат; *жетинчи*, каралып жаткан чөйрөнү жөнгө салуучу КЖПКнин укуктук ченемдери мыйзам чыгаруучу тарабынан тараптардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоонун укуктук механизминин чагылдырылбагандыгы менен мүнөздөлөт, анткени: а) бул ченемдер прокуратура органдарынын, сотко чейинки өндүрүштүн жана сот органдарынын ишинин призмасы аркылуу сынат; б) жөнөкөйлөштүрүлгөн жол-жободогу тараптардын ар бири өздөрүнүн максаттарына жетүүгө жана милдеттерди өз кызыкчылыктарына негизденүү менен чечүүгө умтулууга, ал тездетилген өндүрүштө гана эмес, кылмыш ишин адилеттүү чечүүдө да турат.

17. Далилдөөнүн максаттарына натыйжалуу жетишүү үчүн адам менен кызматташуу жөнүндө процессуалдык макулдашууну түзүүдө төмөнкүдөй чараларды көрүү талап кылынат: *биринчиси*, компетенттүү органдар тарабынан мамлекеттик коргоо чараларын көрүү жолу менен мындай адамдын коопсуздугу камсыз кылынууга тийиш, мында мындай жобо макулдашуунун мазмунуна өзгөчө оор кылмыштар боюнча, кылмыштуу топтун курамында жасалган жосундар боюнча, ошондой эле экстремисттик жана террористтик багыттагы кылмыштар боюнча киргизилүүгө тийиш. *Экинчиси*, сотко чейинки кызматташуу жөнүндө макулдашууну түзгөн адамдарга карата кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн ар кандай баскычында, анын ичинде ыкчам-иликтөө имердүүлүктүн жыйынтыктары боюнча да түзүлүшү мүмкүн болгон мамлекеттик коргоо чараларын көрүү үчүн бирдиктүү укуктук негиздерди түзүү талап кылынат. *Үчүнчүсү*, сотко чейинки териштирүүнү жүргүзүүдө иштеп жаткан укуктук режимге карабастан, ушул категориядагы жактардын катышуусу менен процессуалдык аракеттерди жүргүзүүдө укуктук стандарттарды сактоону караштыруу. *Төртүнчү*, айыптоочу тарап өзгөчө оор кылмыштарга, трансулуттук кылмыштарды кошкондо уюшкан кылмыштуулукка катышы бар адамдарга процессуалдык иш-аракеттер башталганга чейин шектүүгө кызматташуу жөнүндө сотко чейинки макулдашуу түзүү укугу жана анын мындай адам үчүн укуктук кесепеттери жөнүндө түшүндүрмө берүүгө милдеттүү. *Бешинчиси*, кылмышка катышпаган, бирок башка адамдар тарабынан жасалган башка кылмыштар боюнча процессуалдык макулдашуунун алкагында маалыматтар берилген шектүү адамдарга ким экендиги жана анын жеке кол тийбестиги жөнүндө

маалыматтарды жашыруу боюнча мамлекеттик коргоо чараларын милдеттүү тартипте колдонуу каралышы керек. *Алтынчы*, мындай адамдардын узак мөөнөттүү келечекке коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизмин иштеп чыгуу талап кылынат, анын ичинде алар эркиндигинен ажыратуу жайларында жазасын өтөгөн мезгил сыяктуу эле, андан кийин да. Мындай маселелер сотко чейинки макулдашуу түзүлгөн мезгилде адвокат менен прокурор тарабынан талкуулоонун предмети болууга жана анын мазмунунда чагылдырылууга тийиш. *Жетинчи*, иште сунушталган адвокаттык иликтөөнү киргизүүнүн укуктук механизми адвокатка тергөө сотуна “Кылмыш-жаза процессине катышкан адамдарды мамлекеттик коргоо жөнүндө” Казахстан Республикасынын мыйзамында көрсөтүлгөн (анын ичинде биз сунуш кылган процесстин жаңы катышуучулары) адамдарга карата мамлекеттик коргоо чараларын көрүү жөнүндө өтүнүч берүү укугун жүктөйт.

18. Айыпкер коюлган айыптоого макул болгон учурда соттун чечимин кабыл алууда, төмөнкү кемчиликтерди бөлүп көрсөтүү керек: 1) мыйзам чыгаруучу тарабынан мындай процессуалдык жол-жобону колдонуу жөнүндө чечим кабыл алынган учурларда белгилүү бир ыраатсыздыкка жана тийиштүү улантуучулуктун жоктугуна жол берилген; 2) кылмыш ишин өзгөчө өндүрүш тартибинде кароо жөнүндө чечим кабыл алынган, анын ичинде мындай учурларда маселелер жөнгө салынууга тийиш болгон адамды өзүнчө өндүрүшкө бөлүү жөнүндө маселени чечүүдө олуттуу кыйынчылыктар пайда болот: а) кылмыштуу кошундун курамында кылмыш жасоодо кабыл алынган чечимдин купуялуулугун сактоо; б) башка катышуучулардын укуктарынын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын бузулушуна жол бербөө; в) мындай адамдарды мамлекеттик коргоону камсыз кылуу маселелерин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылар эске алынган; 3) кылмыш иши өзүнчө өндүрүшкө бөлүнгөн адам менен макулдашуу түзүүдө тараптардын атаандаштык принцибинин бузулушуна алып келет; 4) төмөнкү учурларда ишти кароонун өзгөчө тартибин мыйзам деңгээлинде кароо талап кылынат: а) эгерде башка айыпталуучулар өздөрүнүн күнөөсүздүгүн талап кылышса; б) адвокат жеке детектив тарабынан чогултулган жана анын күнөөсүздүгүн далилдеген же айыпталуучунун күнөөсүн жеңилдетүүчү материалдар берилген коргоочуга карата коюлган айыптардын мазмуну жана көлөмү менен макул болбосо; в) өзгөчө өндүрүш кырдаалында айыпкер менен адвокат макул болбогон учурда, анткени жактоочу мындай кырдаалда айыпкердин укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуунун маанилүү кепилдиги болуп саналат; 5) кылмыш ишинин материалдары менен таанышканга чейин соттук териштирүүнү жүргүзбөстөн өндүрүштүн өзгөчө тартиби жөнүндө айыпкердин өтүнүчүн берүү жөнүндө сунуш жол берилбейт. Мындай мамиле төмөнкү себептерден улам негизсиз: а) айыпталуучунун соттук териштирүүсүз жөнөкөйлөтүлгөн өндүрүштү жүргүзүү жөнүндө өтүнүч берүүсүн убактылуу

чектөө болууга тийиш, анткени мындай адамга карата түзүлгөн айыптоо далилдердин жыйындысына, анын үстүнө алардын жетиштүүлүгү позициясынан негизделүүгө (ырасталууга) тийиш; б) бул айыпталуучунун таламдарынын укуктарын коргоонун кепилдиги болуп саналат жана ишти өзгөчө өндүрүш тартибинде кароо укугун ишке ашыруу боюнча ал үчүн зарыл болгон (талап кылынган) шарттарды түзөт; 6) кылмыш ишин тергөөдө алгачкы текшерүү формасында процессуалдык кепилдиктерди КЖПКде коюу талап кылынат, алар айыпталуучунун соттук териштирүүнүн өзгөчө тартибине укугун ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

19. Бул категориядагы адамдардын даттанууларын электрондук түрдө берүүнүн мындай формасын мыйзамдык деңгээлде камсыз кылуу зарыл экендиги негизделет. Бул категориядагы адамдардын даттануусун адвокат аркылуу берүүнүн бул ыкмасы эң рационалдуу болуп саналат, анткени бул төмөнкү позицияларга таянуу менен кылмыш-жаза процессуалдык укуктарды жана кызыкчылыктарды коргоо деңгээлин жогорулатууга өбөлгө түзөт: *биринчиден*, даттанууну, арызды, анын ичинде адвокат менен бирге даярдалган арызды берүү анын мазмунунун купуялуулугун камсыз кылууга мүмкүндүк берет, ошондой эле аракеттери корголуучу тарабынан даттанылып жаткан адамдардын маалыматтары менен таанышуусун жокко чыгарат; *экинчиден*, алар берилген адамдардын даттанууларынын жана арыздарынын мазмунун өзгөртүү, администрация тарабынан расмий цензурадан өтүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарат; *үчүнчүдөн*, бул жеткирүүнүн эң ишенимдүү ыкмасы, ал даттанууда айтылган маселелерди өз убагында жана натыйжалуу чечүүгө мүмкүндүк берет, анткени адвокат тиешелүү мамлекеттик органдарга оперативдүү жеткирүү аркылуу алардын көзөмөлдөө функцияларын ишке ашыруусун камсыз кылат; *төртүнчүдөн*, жактоочу-адвокат түздөн-түз адресатка б.а. компетенттүү адамга даттануунун мазмунун баяндоого укуктуу, ал өзүнүн пикири боюнча кыйла объективдүү жана квалификациялуу чечим кабыл ала алат, анын ичинде адвокаттык тергөөнүн алкагында процессуалдык аракеттерди жүргүзүү зарылдыгы боюнча. Ошону менен бирге даттанууну адвокат аркылуу жөнөтүү мүмкүнчүлүгүн сунуштоодо, бирок даттанууну берүүнүн мындай формасында төмөнкү шарттар эске алынууга тийиш: 1) айрыкча кылмыштарды уюштурууга, пландоого жана демилгелөөгө тиешелүү маалыматтарга карата жайылтылууга жатпаган маалыматтардын алар аркылуу чыгып кетүүсүнөн кепилдиктер менен камсыз кылынууга тийиш, 2) бул уюшкан кылмыштуулукка тиешеси бар же криминалдык топтордо турган адамдарга тиешелүү болушу керек, 3) биз карап жаткан чөйрө камакта жана эркиндигинен ажыратуу жайларында кармалган адамдардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча маанилүү укуктарды камтыйт, анда мындай кат алышууларды көзөмөлдөөнү сот органдарына жүктөө керек. Ошондуктан, мындай эрежелер мыйзам менен жөнгө салынышы керек.

20. Өзгөчө категориядагы адамдарды мамлекеттик коргоонун зарылдыгы жөнүндө процессуалдык чечимдерди кабыл алуунун негизинде ыкчам-иликтөө ишинин натыйжалары, ошондой эле башка процессуалдык булактардан алынган башка далилдүү маалыматтар болушу мүмкүн. Өзгөчө көңүл мамлекеттик коргоого алынуучу адамдардын спецификалык категориясына бурулушу керек. Бул учурда төмөнкүлөрдү сурак жүргүзүү жөнүндө сөз болот: а) ыкчам-иликтөө ишин жүзөгө ашыруучу штаттык жашыруун кызматкерлер; б) жашыруун негизде алгачкы текшерүү органдарына (ыкчам-иликтөө кызматкерлерге) көмөк көрсөткөн адамдар жана алар ээ болгон маалыматтар жөнүндө мамлекеттик сырды түзгөн жана мындай маалымат ошол органдын кызмат адамынын чечиминин негизинде же алардын жазуу жүзүндөгү макулдугу менен гана ачыкка чыгарылышы мүмкүн; в) уюшкан кылмыштуу кошундарга жана башка кылмыштарга киргизилген адамдар жөнүндө маалыматтар санкция жүргүзүлүүчү жашыруун тергөө аракеттеринин алкагында бир жылдан ашык жаза каралган. Күбөлөрдүн мындай өзгөчө категориясынын көрсөтмөлөрүн алуу зарыл болгон кылмыш иштери боюнча адистештирилген сотту түзүү логикалуу деп эсептейбиз, мында далилдердин негизги булагы катары жашыруун төмөнкү тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн натыйжалары болуп саналат: жашыруун көзөмөлдүк сатып алуу; кылмыш ишин жашыруун киргизүү жана (же) имитациялоо. Бирок ошол эле учурда мамлекеттик коргоонун бардык чаралары камсыз кылынууга тийиш жана алардын көрсөтмөлөрү сотто псевдоним менен гана берилиши мүмкүн, анткени күбөлөрдүн өзгөчө категориясына карата маалыматтарды таратуу анын коопсуздугуна коркунуч жаратат, мамлекетке, ошондой эле процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын, анын ичинде алардын жашоого болгон укуктарын коргоо принциптерине негизделүүгө тийиш болгон сот адилеттиги тутумуна зыян келтирет. Ошону менен бирге, күбөлөрдүн мындай категориясын мамлекеттик коргоонун бардык спектрин кабыл алууга тоскоол болушу мүмкүн болгон белгилүү бир жагдайларды эске албай коюуга болбойт, атап айтканда: адам өзүнүн ушул аты менен текшерип сатып алууга же көзөмөлдөөнүчү жеткирүүгө катышкан учурда, кылмыш ага тааныш адамдардын чөйрөсүндө жасалган, иш боюнча башка күбөлөрдүн жоктугу. Ошондуктан күбөлөрдүн бул аярлуу категориясын мамлекеттик коргоону камсыз кылуу боюнча укуктук механизмди иштеп чыгуу керек.

Изилдөөлөрдүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча ишке ашыруу актылары: Казах Республикасынын Башкы Прокуратурасынын ченемдик ишмердүлүктү координациялоо департаментинен, Казах Республикасынын Юстиция министрлигинен, Казах Республикасынын укуктук маалымат жана мыйзам чыгаруу институтунан, Астана Эл-аралык университетинен (Астана), Кыргыз-Казах университетинен (Бишкек) алынды.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган негизги натыйжалар илимий 20 басылмаларда чагылдырылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Иштин түзүмү изилдөөнүн максаттары жана милдеттери менен шартталган, киргизүү, 4 баптан турат, 11 бөлүмдү, корутунду, практикалык сунуштар, колдонулган адабияттын тизмесин жана тиркемелерди камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөздө диссертациянын темасынын актуалдуулугу; диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы; изилдөөнүн максаты жана милдеттери; иштин илимий жаңылыгы; алынган натыйжалардын практикалык мааниси; коргоого алып чыгуучу диссертациянын негизги жоболору; изденүүчүнүн жеке салымы; изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын апробациясы; диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы; диссертациянын түзүмү жана көлөмү ачылат.

Биринчи бап *“КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө адамдын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу институту (теориялык жана укуктук талдоо)” үч бөлүмдөн турат: биринчи бөлүм “Адамдын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу: түшүнүгү, маңызы, мазмуну”, экинчи бөлүм “Инсандын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу боюнча КМШ өлкөлөрүндө азыркы кылмыш-жаза сот өндүрүшү чөйрөсүндөгү дискуссиялык аспектилер”, үчүнчү бөлүм “КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын кызыкчылыктарын камсыз кылуу механизмде КЖПКнин жоболорун ишке ашыруунун жалпы теориялык жана практикалык көйгөйлөрү”.*

Автор белгилегендей, инсандын укуктары жана эркиндиктери институту ар кандай демократиялык цивилизациялуу мамлекеттин фундаменталдуу негиздеринин бири болуп саналат, ал азыркы өзгөрүп жаткан дүйнөдө ар кандай факторлордун таасири астында бардык жаңы көрүнүштөргө жана касиеттерге ээ болуп, бүтүндөй мамлекеттик-укуктук тутумдун маанилүү түзүүчүсү болуп калат. Ушуга байланыштуу азыркы учурга чейин жаңы процессуалдык институттарды киргизүү жолу менен кылмыш – жаза процессуалдык мыйзамдарды жаңылоо процесси уланып жаткандыгы негиздүү болуп саналат. Ошол эле учурда, КМШ өлкөлөрүнүн мыйзам чыгаруучуларынын негизги милдети — бул кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо маселелерин өзгөчө көзөмөлгө алууга умтулуу. Ошондуктан, кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн ар кандай катышуучуларынын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу менен

байланышкан көйгөйлөрдүн кеңири спектрин чечүүгө бир катар окумуштуулар көп көңүл бурганы логикалуу.

Ошентип, инсандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо принцибинин көйгөйлөрүнө, кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө аны ишке ашыруунун теориясына жана практикасына кылмыш-ажаз процессуалдык илимдин бир катар өкүлдөрүнүн илимий эмгектери арналган, атап айтканда: В.А. Азаровдун, М.Т. Аширбекованын, С.С. Безруковдун, В.П. Божьевдин, В.М. Быковдын, Е.Г. Васильеванын, Т.Ю. Вилкованын, Л.М. Володинанын, Л.А. Воскобитовой, Н.А. Громова, Т.С. Дворянкиной, И.С. Дикарева, Т.Н. Добровольскаянын, О.С. Зайцевдын, Е.А. Зайцеванын, А.Ю. Епихиндин, К.Б. Калиновскийдин, О.В. Качалованын, А.П. Кругликовдун, Л.И. Лавдаренко, А.М. Лариндин, В.З. Лукашевичтин, П.А. Лупинскаянын, Л.Н. Масленникованын, И.Б. Михайловскаянын, О.В. Мичуринанын, В.П. Нажимовдын, Ю.К. Орловдун, И.Л. Петрухиндин, В.П. Проценко, С.Б. Россинскийдин, В.М. Савицкийдин, А.В. Смирновдун, И.Г. Смирнованын, И.В. Смолькованын, М.С. Строговичтин, В.Т. Томиндин, Г.П. Химичеванын, М.А. Чельцовдун, С.А. Шейфера, С.П. Щербы, П.С. Элькинд, Ю.К. Якимовича, М.Л. Якуба жана башкалар.

М.Л. Базюк (2009-ж.), Л.Ю. Таованын (2008-ж.), О.А. Мернованын (2013-ж.), М.В. Парфенованын (2004-ж.), Н.А. Нозировдун (2006-ж.), С.Н. Перетокиндин (2006-ж.), Д.М. Евстифеевдин (2007-ж.), Л.И. Глухареванын (2004-ж.), Л.Ю. Грудцынанын (2004ж.), Е.Н. Хазовдун (2011ж.), И.В. Гончаровдун (2004г.), Т.А. Рукавишникованын (2006-ж.), В.А. Лебедевдин (2005-ж.), С.И. Глушковдун (2005ж.), Г.А. Якимовдун (2010-ж.) иштери кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жана аны ишке ашыруу принцибине арналган.

Аталган авторлордун эмгектери кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө инсандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууну кароодо жана түшүнүүдө олуттуу кадамдарды жасоого, бул принциптин жалпы, концептуалдык мыйзамдык түзүлүшүн жана айрым укуктук мамилелердин алкагында аны ишке ашыруунун жеке механизмдерин түзүүгө, укук колдонуу практикасы үчүн айрым сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

КЖПКтин негизинде адамды айыпталуучу катары тартуунун мыйзамдуулугу жана негиздүүлүгү маселелери кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын камсыз кылуу аспектисинде диссертациялардын деңгээлинде төмөнкү окумуштуулар тарабынан изилденген: И. Б. Лапин (2007-ж.), А.В. Орлов (2004-ж.), М. В. Эсендилов (2015-ж.). Кылмыштын айрым түрлөрү боюнча айыпталуучу катары тартуу маселелерине Н.Л. Емелькинанын (2003-ж.), М. П. Бобылевдин (2004-ж.), Д.Е. Обориндин (СПб, 2005-ж.), А. В. Федотченконун (М., 2006-ж.) жана башкалардын эмгектери арналган. Акыркы убакта кылмыш-жаза

процессуалдык укуктун бул маанилүү институту жөнүндө идеяларды түптөмөсүнөн бери өзгөрткөн изилдөөлөр пайда болууда (Кольеева М.Ю., М., 2013-ж.). Аталган окумуштуулардын иштери айыпталуучу катары тартууда кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу көйгөйлөрүн андан ары изилдөө үчүн теориялык базаны түздү жана ушул диссертациялык изилдөөнүн теориялык негизи болуп кызмат кылды.

Атаандашуулук кылмыш-жаза процессинде соттун орду жөнүндө маселелерди козгогон чыгармаларга И.Я. Фойницкий, Н.Н. Полянский, Л.Е. Владимиров сыяктуу авторлорду киргизүү керек. Соттук көзөмөл жана анын прокурордук менен катышы маселелери Н.С. Алексеевдин, В. П. Божьевдин, В.И. Басковдун, Л.В. Головконун, Т. Н. Добровская, З. З. Зинатуллиндин, Л.Д. Кооревдин, П.И. Люблинскийдин, П. А. Лупинскийдин, В. Н. Маховдун, И.Л. Петрухиндин, В. М. Савицкийдин, А. В. Смирновдун, М. С. Строговичтин, В.Т. Томиндин жана башкалардын эмгектеринде каралган. Азыркы учурда, каралып жаткан теманын актуалдуулугу да солгундаган жок, муну Россия Федерациясында гана соттук көзөмөл боюнча докторлук диссертациялар коргологону далилдеп турат: А.М. Баранов, Б.Б. Булатов, Л.А. Воскобитова, Ю.В. Деришев, Н.Н. Ковтун, Н.Г. Муратова, О.В. Химичева, ошондой эле кандидаттык диссертациялар: А.Н. Артамонов, Э.А. Адильшаев, В.Н. Галузо, О.В. Изотова, Н.А. Лопаткина, П.А. Луценко, О.В. Никитина, К.В. Питулько, М.А. Подольский, А.В. Солодилов, О.И. Цоколова, И.Ю. Таричко. Мындан тышкары: В.А. Азаровдун, А. Д. Бойковдун, В. А. Лазареванын, и. Б. Михайловскаянын, Ю. К. Якимовичтин монографиялары жарык көргөн.

Казакстан Республикасында жана Кыргыз Республикасында соттук көзөмөлдөө маселелери Воронцованын, С. А. Адиловдун (2018-ж.), Г. Х. Насыровдун жана Ж. Н. Еликбаеванын кандидаттык диссертацияларында, ошондой эле А. Н. Ахпановдун, А. А. Касымовдун, М. Ч. Когамовдун, Г. Ж. Сулейманованын, Б. Х. Тoleубекованын, Ж. А. Туякбайдын, А. Л. Хандын, В. В. Хандын, Т. Дюсебаевдин эмгектеринде каралган.

Далил теориясы-Л.Е. Владимиров, А. Ф. Кони, В. К. Случевский, В. Д. Спасович, И. Я. Фойницкий сыяктуу окумуштуулар салым кошкон негизги илимий дисциплиналардын бири. Анын мындан аркы өнүгүшүнө В.Д. Арсеньев, А. Я.Вышинский, М. М. Гродзинский, В. Я. Дорохов, Н. В. Жогин, Ц. М. Каз, Л. Д. Кокорев, А. М. Ларин, Я. О. Мотовиловкер, Р. Д. Рахунов, М. А. Челцов, М. С. Строгович, А. И. Трусов, А. А. Хмыров, Ф. Н. фаткуллин, С. А. Шейфер, А. А. Эйсман, П. С. Элкинд жана башкалар салымдарын кошкон.

Азыркы этапта бул теорияны В.А. Азаров, А.С. Александров, В.С. Балакшин, А. Р. Белкин, В. С. Джатиев, Е. А. Доля, С. В. Зуев, Н. М. Кипнис, Н. Ковтун, Р. В. Костенко, Ф. М. Кудин, А. А. Кухта, В. А. Лазарева, А. Ф. Лубин,

В. А. Новицкий, Г. А. Печников, М. П. Поляков, А. А. Тарасов, А. В. Смирнов жана башкалар өркүндөтүп келишет.

Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын коопсуздугун түздөнтүз камсыз кылууга арналган изилдөөлөр пайда болду, алардын арасында Е. В. Бабкина, М. Л. Базюк, В. Л. Баранкова, А. М. Бекетов, В. А. Булатов, Ю. Н. Гришиндин, Е. В. Жариковдун, С. В. Зуевдун, Е. П. Ищенко, М. Э. Каац, П. Н. Кобец, В. И. Крайновдун, И. Р. Кузуба, Д. Н. Лозовскийдин, Л. Лозовскийдин, С. Б. Оленевдин, И. В. Ревиндин, В. А. Семеновдун, Д. Соколовдун, А. А. Сумина, Н. Н. Терехованын, Н. С. Томилованын, А. Н. Халиковдун, Л. В. Шульгиндин, А. А. Юнусовдун эмгектери бар. Аталган эмгектерде негизинен кылмыш-жаза процессинде коопсуздукту камсыз кылуу институтунун айрым катышуучулары жана багыттары изилденген, алар жалпысынан кылмыш – жаза сот өндүрүшүндө жеке коопсуздукту камсыз кылуу механизмин түзбөгөн, көбүнчө экинчисин дайындоону ишке ашырууга таасир эткен.

Жактоочунун катышуусунун ар кандай теориялык жана практикалык аспектилерин изилдөө, кыргыз жана казак окумуштууларынын көптөгөн эмгектерине арналган, алардын арасында: Абаева Ж.М., Акимбекова С., Атжанов Н.Т., Борчашвили И.Ш., Боярский Л., Воронов В.И., Гайкалов И., Дильбарханова Ж., Дукенбаев Т.Б., Ерешев Е.Е., Жакупов Б.А., Жалыбин С.М., Жунусов Б.Ж., Захардинов А.З., Зиманов С.З., Когамов М.Ч., Корзун И.В., Марач В., Матюхин А.А., Мектепбаева С., Назаркулова Л.Т., Назханов Т., Нам Т., Нуkenов М.О., Нурпеисова А.К., Пелевин Д.Ю., Сабикенов С., Сартаев С.С., Тoleубекова Б.Х., Тугел А., Туякбай Ж.А., Чукмаитов Д.С., Е.О. Алауханов, Л.Ш. Берсугурова, С.Ф. Бычкова, С.К. Журсимбаев, А.А. Исаев, К.А. Исаева, К.Ж. Капсаламов, О.Д. Ким, М.О. Ким, Д.К. Канафин, Г.К. Кожомова, С.К. Кожоналиева, С.С. Молдобаев, Э.П. Мухамеджанов, К.Н. Нурбекова, К.И. Нуржаубаева, А.С. Нуралиева, Л.Ч. Сыдыкова, Б.Г. Тугельбаева, А.С. Осмонова, В.Ш. Табалдиева, С.Т. Тыныбеков, Л.Б. Хван, Т.Т. Шамурзаев, Р.Н. Юрченко бар.

Акыркы жылдары кылмыш-укуктук чыр-чатактарды чечүүнүн альтернативдүү жолдорун колдонуу көйгөйлөрүнө бир катар иштер арналган. Кылмыш-жаза куугунтуктоонун альтернативаларын өнүктүрүү маселелери Г.В. Абшиланов, А.Л. Аристарховдун, А.А. Арутюняндын, А.С. Василенконун, Л.А. Воскобитованын, Ю.А. Герасименконун, Л. В. Головкин, Л. Л. Зайцеванын, Х. Зеранын, Л. М. Карнозованын, О. В. Качалованын, Ю. В. Кувалдинанын, О. В. Кузьминанын, Е. В. Маткина, Т. Г. Быракова, А. М. Понасюк, К. Сесара, И. Г. Смолькова, Б. Стюарт, О. Н. Тисен, И. И. Алексеевдин, А. С. Александровдун, А. Ю. Астафьевдин, А. Р. Белкиндин, Д. В. Глухова, А. П. Гуськованын, Ю. В. Деришева, М. А. Днепровскаянын, Т. Д.

Дудуровдун, Е. А. Карякиндин, А. В. Поздняковдун эмгектеринде чагылдырылган.

Кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө жөнөкөйлөштүрүлгөн жана макулдашылган жол-жоболордун көйгөйлөрү боюнча эң маанилүү диссертациялык изилдөөлөр катары төмөнкү иштер белгилениши мүмкүн: Г.В. Абшилава (2012-ж.); А. В. Боярская (2012-ж.); А. В. Булыгин (2013-ж.); В. В. Дьяконова (2005-ж.); О. В. Качалова (2016-ж.); Ю. В. Кувалдина (2011-ж.); М. В. Монид (2007-ж.); С. А. Никаноров (2015-ж.); А. А. Бийсунова (2008-ж.).

Илимий материалдын олуттуу көлөмүндө кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн жөнөкөйлөштүрүлгөн жол-жоболоруна тиешелүү бир катар маселелер жана баарынан мурда азыркы учурда сапаттуу жаңы илимий ой жүгүртүүгө, радикалдуу мыйзамдык жаңыланууларга жана практикалык апробацияга муктаж. Ошону менен бирге, илимий изилдөөлөрдүн кеңири чөйрөсү болгонуна карабастан, иштин киришүүсүндө автор тарабынан изилдөөнүн актуалдуулугу аныкталган, бул автордун билдирилген көйгөйлөргө карата заманбап концептуалдуу ыкмалардын, башка авторлордун кароо предмети болбогон жаңы процессуалдык институтту жана анын жаңы катышуучуларын карап чыгуу жана киргизүү зарылдыгын далилдейт.

Албетте, мамлекет жана коом инсандын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын сактоону камсыз кыла ала турган тиешелүү шарттарды түзүү кыйла татаал милдет болуп саналат, анткени бул КЖПКнин ченемдик жоболорунун коллизиясын жана колдонуудагы катачылыктарды жоюуну гана эмес, заманбап реалдуулуктарды эске алуу менен жаңы укуктук институттарды киргизүү менен инсандын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча иштиктүү механизмди түзүүнү талап кылат. Жалпысынан КМШ мамлекеттеринин кылмыш-жаза саясатындагы өзгөрүүлөр жергиликтүү социалдык-экономикалык жана олуттуу саясий кайра түзүүлөрдүн фонунда мамлекеттердин укуктук тутумун реформалоо да жүрүп жаткандыгы белгиленет, ал көйгөйлүү аспекттерге өзгөчө көңүл бурууну жана кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана эркиндиктерин коргоону камсыз кылуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү үчүн мамлекет тарабынан мыйзам актыларын кабыл алуу маселелери боюнча аларды сын көз менен кайра карап чыгууну талап кылат.

Ошону менен бирге, автор тарабынан коюлган изилдөө маселелерин чечүү үчүн диссертациялык изилдөөдө баштапкы позиция болуп калган айрым укуктук категориялардын түшүнүктөрү жана катышы аныкталган. Автор категориялык аппараттын тигил же бул чөйрөсүндө адистешкен башка окумуштуулар менен илимий полемикага терең кирүүнү туура деп эсептеген, ал эми негизги аныктамаларга карата өзүнүн мамилесин гана чагылдырган, бул каралып жаткан чөйрөдө илимий иликтөөнүн жүрүшүндө жетишилген

натыйжаларды юридикалык коомчулуктун тереңирээк түшүнүүсүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Инсандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу механизмдеги процессуалдык кепилдиктердин негизги мазмундук түзүүчүлөрү болуп төмөнкү элементтер саналат: 1) инсандын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын сактоону камсыз кыла турган каражаттарды жана шарттарды аныктоо; 2) процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоонун натыйжалуу ыкмаларын белгилөө; 3) бул чөйрөдө процессуалдык кепилдиктерди ишке ашыруунун формаларын аныктоо; 4) инсандын мамлекет тарабынан корголууга тийиш болгон анын укуктары, мазмуну, аларды пайдалануунун көлөмү жана чектери жана кызыкчылыктары жөнүндө маалымдуулугу; 5) тиешелүү компетенцияга ээ субъекттердин укук колдонуу ишинин; 6) инсандын бузулган укуктарын, эркиндиктерин калыбына келтирүү үчүн коргоонун процессуалдык – укуктук каражаттарын пайдалануу.

Изилдөөдө кылмыш-жаза процессуалдык кепилдиктер төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөөрү белгиленет: *биринчиден*, конституциялык кепилдиктер кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн принциптерин, анын катышуучуларынын процессуалдык укуктарын жана эркиндиктерин камтыган кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарынын негиз салуучу постулаттары болуп саналат, соттук териштирүүнүн маанилүү шарттары жана каражаттары, ошондой эле укуктук статусуна жараша кызмат адамдарынын ишинин кепилдиктери аныкталган. *Экинчиден*, кылмыш-жаза процессуалдык кепилдиктер конституциялык кепилдиктердин арасында өзгөчө орунду ээлейт жана алардын жардамы менен инсандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо камсыз кылынат, анын ичинде кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө тартылган бардык катышуучулардын кызыкчылыктарын коргоо үчүн реалдуу өбөлгөлөр түзүлөт. *Үчүнчүдөн*, кылмыш-процессуалдык кепилдиктердин негизи азыркы шарттарда сот адилеттигинин жана инсандын кызыкчылыктарынын бирдиктүүлүгүнүн концепциясы боло албайт, аларды эки түргө – сот адилеттигинин кепилдиктерине жана инсандын кепилдигине айырмалоо зарыл, анткени чыр-чатактуу кырдаалдардын келип чыгышы жокко чыгарылган эмес, ошондой эле инсандын процессуалдык кепилдиктери процесстин катышуучуларынын укуктарын камсыз кылуу жана кызыкчылыктарын коргоо менен байланышкан көйгөйлөрдү өзүнчө терең талдоо зарылдыгын пайда кылат.

Автор укуктук ченемдер субъекттин статусунун элементтерине таандык кылынбайт, бирок аны бекемдөөнүн формасынан башка эч нерсе эмес деп негиздейт. Мындан тышкары, тиешелүү укуктук ченемдин мазмуну жана субъекттин статусунун элементтеринин жыйындысын түзөрүн эске алуу зарыл. Мында жарандык-субъекттин (укуктардын жыйындысына, милдеттерине ээ

болгон) белгилүү бир улуттук укуктук тутумга, укуктук мамилелердин моделдерине жана механизмине таандыктыгын белгилөөчү каражат катары кызмат кылат, ошондуктан субъекттин кылмыш-жаза процессуалдык статусунун мазмундук түзүүчүсү боло албайт. Мындан тышкары, бул укуктук статусу элементтерин таандык кылуу кыйын – субъекттин мыйзамдуу кызыкчылыктары, бирок, бул статусун түзүү үчүн шарт болуп саналат. Автордун көз карашы боюнча, бул маселе боюнча талаш позициялар пайда болот, анткени укуктук статус түшүнүгүн эки деңгээлге айырмалоо эң туура болот, атап айтканда, анын кеңири жана тар маанисинде.

Автор кылмыш-жаза процессуалдык принциптерди түшүнүүгө кеңири жана комплекстүү мамиле жасоону жүйөлүү деп эсептейт. Себеби: *биринчиден*, бир жагынан алганда, аларда заманбап коомдун жана мамлекеттин идеологиясы чагылдырылат (бул КЖПКде мамлекеттердин конституцияларында бекитилген бир катар принциптердин бар экендигин тастыктайт), ошондой эле ар кандай чөйрөлөрдөгү өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү. Принциптер бир катар процессуалдык институттардын мазмунунан келип чыккан, ошондой эле илимий доктрина тарабынан иштелип чыккан, бирок ошону менен бирге дайыма эле тексттин өзүндө кылмыш-жаза процессуалдык мыйзам менен чагылдырылбаган концептуалдык идеялар болуп саналат. *Экинчиси*, башка позициядан караганда, түзүлгөн принциптерде кылмыш-жаза процесси түзүлөт, алардын жыйындысы коом жана мамлекет тарабынан корголуучу объектилерге кылмыштуу кол салууларга каршы аракеттенүү боюнча иштиктүү механизмди билдирет. Ошондуктан, кылмыш-жаза процессуалдык укуктун негизги жоболору бул чөйрөдөгү коомдук мамилелердин бардык формаларына, анын ичинде процессуалдык институттарга жана мыйзам тарабынан түздөн-түз принциптер катары бекитилген. *Үчүнчүдөн* - принцип кылмыш-жаза процессинин максатына жетүүнүн шарты (же каражаты) болуп саналаарын эске алуу керек. Алар кылмыш-жаза процессуалдык иш-аракеттердин жана анын милдеттеринин тартибин жөнгө салуучу ченемдердин ортосундагы аралык звено болуп саналгандыктан, кылмыш-жаза процессин дайындоо анын принциптеринин жардамы менен жетишилет. *Төртүнчүсү*, кылмыш-жаза процессинин туюндурулган принциптеринен кылмыш-жаза сот өндүрүшү чөйрөсүнө кирген инсандын укуктарын коргоо жана камсыз кылуу кепилдик чөйрөсүн кошо алганда, кылмыш-жаза процессуалдык саясаттын маңызы, мазмуну, өнүгүү багыты олуттуу даражада көз каранды экенин белгилебей коюуга болбойт. Өз кезегинде кылмыш-жаза процессуалдык саясат жалпысынан азыркы мамлекеттердин мамлекеттик саясатына олуттуу таасирин тийгизет, мында анын пайда болуу формаларынын бири кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылууну кошо алганда,

инсандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо үчүн атайын ыйгарым укук берилген мамлекеттик органдардын иши болуп саналат.

Иште КМШ өлкөлөрүндө жүргүзүлүп жаткан реформанын маанилүү багыты кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн бардык баскычында тараптардын атаандаштык, тең укуктуулук принциптеринде сот өндүрүшүн уюштурууга тиешелүү маселелерди кароо болду. Бул КМШ өлкөлөрүнүн сот реформасынын дээрлик бардык концепцияларында чагылдырылды. Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандашуулук конструкциясын камсыз кылуу үчүн мыйзам чыгаруучу негизги көңүлдү прокурордук көзөмөлдү чектөө менен сотко чейинки өндүрүш баскычында сот бийлигинин ыйгарым укуктарын кеңейтүү жолу менен функцияларды кайра бөлүштүрүүгө бурду. Бирок автордун позициясынан мындай мамиле мында келип чыккан көйгөйлөрдү чече албайт жана төмөнкүлөрдүн негизинде сот адилеттигинин максатына жете албайт: *биринчиден*, мыйзам чыгаруучу тарабынан бир катар институттарды кайра карап чыкпастан жарым-жартылай гана чараларды кабыл алуу кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн жарыяланган моделин киргизүүгө мүмкүндүк бербейт, мында кылмыш-жаза процессине атаандаштык элементтеринин кыйла санын интеграциялоо зарыл. *Экинчиден*, процесстин атаандаштыгын ишке ашыруунун натыйжалуулугуна укук коргоо органдарынын колдонуудагы түзүмү жана ошол эле учурда процесстин катышуучуларына жүктөлгөн функциялар олуттуу таасир этет; сотко чейинки териштирүү органдары айыптоо функциясын гана аткарбастан, коргоо жагына да көмөктөшүүгө тийиш. *Үчүнчүдөн*, мындай укуктук режим жана аны жөнгө салуу механизми мыйзамдык деңгээлде белгилениши керек, анда бүгүнкү күндө Казакстан Республикасындагы, Кыргыз Республикасындагы, РФдагы кылмыш – жаза процесси аралаш типте экендигин эске алуу керек, ошондуктан кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын функцияларын чектөө кыйын: айыптоо, коргоо жана ишти чечүү, анда жактоочу тарап соттук териштирүү баскычында инсандын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоого максималдуу мүмкүнчүлүк алат. *Төртүнчүдөн*, сотко чейинки өндүрүш баскычында соттук көзөмөлдү жүзөгө ашыруу боюнча ыйгарым укуктар жүктөлгөн тергөө соту катары жаңы катышуучуну киргизүү кырдаалды түп тамырынан бери өзгөртө албайт, анткени бул учурда тараптар кылмыш ишинин бардык маанилүү аспектилерине карата позицияны соттун маалыматтарына жеткирүү үчүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрдү берүү үчүн бирдей укуктук шарттар түзүлгөн эмес. *Бешинчиден*, “сот өндүрүшү” "термини (РК КЖПКнин 23-беренесинде көрсөтүлгөн) маңызы боюнча соттук териштирүүнү болжолдойт, ошондуктан атаандаштык принциби сотко чейинки баскычына жайылтылышы мүмкүн эмес, сотко чейинки өндүрүштүн бул этабында атаандаштыктын айрым элементтери

гана чагылдырылат, б.а. атаандаштык башталыштарды ишке ашыруу жөнүндө гана айтууга болот.

Турак жайларды карап чыгуу, тинтүү жана алып коюу адвокаттын негизделген өтүнүчүнүн, көз карандысыз катышуучунун (мисалы, тергөөчүнүн, криминалисттин, жеке детективдин) чакыруусунун катышуусу менен чыгарылган сот чечиминин негизинде гана мүмкүн экендиги далилденет. Адвокаттык иликтөөнүн алкагында, жашаган адамдардын макулдугуна карабастан, турак жайды карап чыгуунун, тинтүүнүн жана алып коюунун укуктук жол-жобосун соттук көзөмөлдөө зарыл, бул мамлекеттин демократиялык принциптерине ылайык келет. Бул адвокаттын негизделген өтүнүчү боюнча жүргүзүлүүчү кайталап тергөө аракеттерин жүргүзүүгө да тиешелүү. Мындай мамиле иш боюнча соттук териштирүүнүн атаандаштыгын гана камсыз кылат.

Автордун пикири боюнча, адвокаттын тергөө сотунун почта-телеграф корреспонденциясын камакка алууга, карап чыгууга жана алып коюуга санкциясын алуу жөнүндө өтүнүчү маанилүү, бирок талаш маселе болуп саналат, ал каалаган адамга тиешелүү болушу мүмкүн, анткени почта-телеграф байланышы процесстин катышуучусу болбогон адамдар менен жүргүзүлүшү мүмкүн. Бирок кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын чөйрөсүн мындай кеңейтүүгө жол берилбейт деп эсептейбиз, анткени бул тергелип жаткан ишке тиешеси жок башка жарандардын конституциялык укуктарын негизсиз чектөөгө алып келиши мүмкүн. Ошондуктан, адвокат тергөө сотунун санкцияларды аларды жүргүзүүгө берүү жөнүндө өтүнүчүндө тергелип жаткан кылмыш иши жана анын коргоочусунун укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу үчүн олуттуу мааниге ээ болгон, аларды жүргүзүүнүн зарылдыгын далилдеген жетиштүү негиздүү (аргументтерди) жагдайларды баяндоого тийиш.

Экинчи бап “Изилдөө методологиясы жана методдору” эки бөлүмдөн турат: **биринчи бөлүм** “Изилдөөнүн объектисин жана предметин аныктоо”, **экинчи бөлүм** “Изилдөө ыкмалары”.

Изилдөөнүн объектиси адамдын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу механизмдинде анын атаандаштык моделдин шарттарында кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын ортосунда пайда болгон кылмыш-жаза процессуалдык мамилелер болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп төмөнкүлөр саналат: 1) кылмыш-жаза процессуалдык укуктун принциптери жана сотко чейинки өндүрүштүн катышуучуларынын өздөрүнө жүктөлгөн ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруунун жүрүшүндө келип чыгуучу укуктук мамилелерин жөнгө салуучу ченемдер; 2) адвокаттын ыйгарым укуктарын ишке ашыруу механизм

аныктоонун теориялык негиздемеси жана кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделинин шарттарында корголгондордун укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууда аларды колдонуунун натыйжалуулугу; 3) жактоочунун ишин мыйзамдуу жөнгө салуунун мыйзам ченемдүүлүгү, көйгөйлөрү жана келечеги; 4) каралып жаткан чөйрөдөгү укук колдонуу практикасынын көйгөйлөрү жана мыйзам ченемдүүлүктөрү; 5) атайын кылмыш-жаза процессуалдык адабияттар жана талданып жаткан маселе боюнча башка булактар.

Албетте, ар кандай юридикалык илим сыяктуу эле, изилдөөнүн методологиялык негизи жалпы илимий жана атайын-укуктук каражаттардын жана таанып-билүү ыкмаларынын комплекси болуп саналган диалектикалык билим ыкмасын түзгөн. Кылмыш-жаза процессуалдык илимде укуктук кубулуштардын бул чөйрөсүндө түшүнүүгө артыкчылыктуу мамилелер болуп таанымдын укуктук-позитивисттик, нормативисттик жана тутумдук-түзүмдүк методдору, бул учурда моделдөө ыкмалары да саналат.

Аталган тема боюнча кылмыш-жаза процессуалдык мамилелерди изилдөөдө тутумдук ыкма колдонулган. Бул логикалуу, анткени кылмыш-жаза процессуалдык мамилелерде адамды шектүү (айыпталуучу) катары тартуу учурунда пайда болгон кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоого карата жалпы мүнөздөмөнү берүү, автордун көз карашы боюнча, анын катышуучуларынын бирине гана укуктарды жана эркиндиктерди камсыз кылуунун мыйзам ченемдүүлүгүнө басым жасоо менен гана мүмкүн эмес. Мындай мамиле негиздүү, анткени кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу коргоо тарапка же айыптоо тарапка карама-каршы таандык экендигине жараша олуттуу айырмалануучу өзгөчөлүктөргө ээ.

Бул жагдайда тараптардын катышуучуларынын кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн бардык баскычтарынан өтүшүнүн жүрүшүндө пайда болгон укуктук мамилелердин спецификасынын контекстинде кылмыш-жаза процессуалдык мамилелердин өзү татаал түзүлгөн объекттерге кирерин, ошондуктан тутумдук мамилени колдонууну талап кылаарын эске алуу керек.

Мында “тутумдук ыкманы” аныктоодо адистердин арасында ыкмалардын бардык көп түрдүүлүгүнүн ичинен автор бул изилдөөдө билимдин ар түрдүү тармактарындагы илимпоздордун артыкчылыктуу бөлүгүндө чагылдырылган жалпы белгилерди колдонууну эсептээрин эске алуу керек.

Ошондуктан, изилдөө тутумдуу мамиленин жалпы белгилери колдонулган: 1) каралып жаткан тутумдун элементтеринин ортосунда өз ара байланыштын жана мамилелердин болушу; 2) тутумдун элементтеринин мүнөздүү көптүгү; 3) белгилүү бир бүтүндүктү, биримдикти, ошондой эле салыштырмалуу өз

алдынча түзүлүштү түзөт; 4) тутумду колдонууда так чектин болушу (динамикалык анализди колдонууда). Бул методду иште колдонуу тараптардын катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоо менен байланышкан изилденип жаткан процессуалдык иш каралып жаткан КМШ өлкөлөрүнүн КЖПКнин ченемдери менен жөнгө салынган кылмыш-жаза процессуалдык мамилелердин контекстинде жүрүп жаткандыгы менен шартталган. Мында каралып жаткан чөйрөдө процессуалдык ишти жүзөгө ашырып жаткан тараптардын өз ара аракеттенүүсүн татаал түзүм түрүндө көрсөтүү керек, ал өз ара байланышкан көп элементтерден, атап айтканда алардын катышуучуларынын атынан, анын ичинде биз иште сунуштаган жаңы элементтерден турат.

Жүргүзүлгөн комплекстүү тутумдуу талдоо кылмыш-жаза процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу жана кылмыш – жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана корголушун камсыз кылуу боюнча кошумча кепилдиктерди түзүү зарылдыгын, демек, кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн бийлик түзүмдөрүнүн тутумун реформалоонун негиздүүлүгү, адвокаттын процессуалдык статусунун теориялык-укуктук моделин түзүү, ошондой эле тергөө сотунун ишин өркүндөтүү жөнүндө айтууга мүмкүндүк берди.

Колдонулган юридикалык-позитивисттик мамиленин алгачкы шарты түзүлүштү өзгөртүү жана КЖПКне жаңы процессуалдык институтту, тактап айтканда, “адвокаттык иликтөөнү” киргизүү болду. Автор бүгүнкү күндө КМШ өлкөлөрүнүн мыйзам чыгаруучулары тарабынан бекитилбеген укуктук моделди түзүү максатында методологиялык талааны белгилүү деңгээлде өзгөртүүгө аракет жасаган. Юридикалык коомчулуктун өкүлдөрүнүн басымдуу бөлүгү укуктук уюмдун альтернативдүү моделин, иштеп жаткан процессуалдык конструкцияны киргизүү мүмкүндүгүн четке кагып жатканын белгилебей кое албайбыз. Ошондуктан колдонуудагы методология укуктук конструкцияны өзгөртүүгө мүмкүндүк бербейт, болгону процессуалист-окумуштууларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүгө мүмкүндүк берет, алар менен олуттуу процессуалдык институттар гана модернизацияланат же оптималдаштырылат.

Автор адвокаттык иштин маңызынын табиятын жана мазмунун толугу менен кайра карап чыгуу зарылдыгын далилдейт, ошондуктан иште мыйзам чыгаруу мүнөзүндөгү бир катар позициялар, анын ичинде жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө жаңы мыйзамды кабыл алуу боюнча дагы кайра каралган. КМШ өлкөлөрүнүн мыйзам чыгаруучулары тарабынан кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн билдирилген атаандаштык модели адвокаттык ишти күчөтүү максатында мазмунун өзгөртүүнү талап кылаары негизделген. Ошондуктан, изилдөөнүн артыкчылыктуу бөлүгү сунушталган жаңы адвокаттык

парадигмасы менен байланышкан маселелерди чечүү позициясынан иштелип чыккан. Жаңы процессуалдык институттун өнүгүшүнө дээрлик бардык окумуштуу-процессуалисттердин дүйнөгө болгон базистик көз карашы болгон азыркы учурдагы тергөө идеологиясы тоскоол болуп жатканына, ошондуктан жаңы илимий изилдөөлөр жана көйгөйлөрдүн тергөө аркылуу чечилишин алдын ала аныктап жатканына көңүл буруу керек. Иштин жакшы жагы изилдөө чагылдырылган аныктамалардын бир катар жазуучунун жүрүшүн баяндаган негизинде илимий иштелмелердин бир катар окумуштуулар тарабынан сунушталган терминологиялык түшүнүктөрдүн мазмун-талдоо жүргүзүү болуп саналат.

Мындан тышкары, иштеп жаткан догматикалык ченемдик укуктук схемадан, тактап айтканда, тергөө парадигмасынан чыгууга аракет кылуу жолу менен көйгөйдүн методологиялык деңгээлиндеги иште, адвокаттык иликтөөнүн контекстинде автор тарабынан сунушталган жоболор жана изилдөө багыты негизделген жаңы аныктамаларга автордук позиция сунушталган. Методологиялык мааниси сунушталган аныктамалар аркылуу “адвокаттык иликтөө” институту жөнүндө окутуунун методологиясын иштеп чыгуу аракетинде турат.

Салыштырмалуу-укуктук методдун негизинде РК КЖПКде, КР КЖПКде, Украинанын КЖПКде иштелип чыккан моделди тергөө сотунун процессуалдык статусун ишке ашыруу боюнча көйгөйлүү маселелер, ошондой эле Россия Федерациясынын заманбап тутумунда анын калыптанышынын теориялык өбөлгөлөрү каралат.

Тутумдук, логикалык талдоону, синтезди жана моделдештирүүнү айкалыштырууну колдонуу биз сунуш кылган адвокаттык иликтөөнү ишке киргизүүнүн алкагында тергөө сотунун ыйгарым укуктарын кеңейтүү, ошондой эле кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарынын, эркиндиктеринин жана кызыкчылыктарын коргоонун кошумча кепилдиктерин түзүү боюнча мыйзамдык мүнөздөгү бир катар сунуштарды түзүүгө мүмкүндүк берди. Сунуштаган “адвокаттык иликтөө” жаңы институтунун контекстинде, анын ичинде натыйжалуулукту жогорулатуунун алкагында соттук көзөмөлдүн потенциалы түгөнө электиги далилденди. Ошондуктан адвокаттын өтүнүчү боюнча жүргүзүлүүгө тийиш болгон процессуалдык аракеттерди санкциялоо чөйрөсүн кайра карап чыгуу, ошондой эле адвокаттын ыйгарым укуктарынын чөйрөсүн бир кыйла кеңейтүү керек.

Талдоо жана синтез ыкмасы камакка алынган адамдардын ошондой эле эркининен ажыратуу жазасын өтөп жаткан соттолгондордун укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоо тутумун камсыз кылуунун маңызын аныктоо үчүн колдонулган. Колдонулган тутумдук-түзүмдүк талдоо аталган категориядагы адамдардын укуктарын камсыз кылуу түзүмүн аныктоо

жана анын негизги компоненттеринин тутумдуу байланышын белгилөө үчүн баштапкы позиция болду.

Мында колдонулган формалдуу-юридикалык ыкма каралып жаткан чөйрөдөгү укук менен камсыз кылуу ишмердүүлүгүнүн заманбап тажрыйбасын эске алуу менен бул категориядагы адамдардын укуктарын камсыз кылуу жана кызыкчылыктарын коргоо менен байланышкан мыйзамдык мүнөздөгү сунуштарды да киргизүүгө мүмкүндүк берди.

Автор өзүнүн изилдөөсүндө жеке детективдин, тергөөчү-криминалисттин процессуалдык статусунун абстрактуу конструкциясын куруу максатында моделдөө ыкмасын колдонгон, ошондой эле аны түзүү үчүн негизги түзүүчү болуп саналган жаңы “адвокаттык иликтөө” процессуалдык институтун киргизүүнү эске алуу менен адвокат-коргоочунун теориялык укуктук моделин иштеп чыгууга аракет жасаган.

Бүгүнкү күндө сунушталган теориялык модель белгилүү деңгээлде бир аз абстракттуу мүнөзгө ээ, бирок ошону менен бирге автор тарабынан процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоодо маанилүү роль ойногон башка негиз салуучу процессуалдык институттар менен өз ара байланышта каралат.

Гипотеза катары автор бүгүнкү күндө жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө мыйзамдын долбоору иштелип чыккан жана кабыл алынган (вариант катары ал иштин тиркемесинде берилген), ошондой эле иштин алкагында сунуш кылынган кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарга бир катар өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген деген божомолду сунуштоону максатка ылайыктуу деп эсептеген.

Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарды салыштырмалуу-укуктук талдоонун негизинде кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоодо, анын ичинде биз сунуш кылган жаңы процессуалдык институттун алкагында маанилүү ролду ойногон бир катар процесстуалдык институттарды ишке ашырууда көйгөйлөр аныкталды. Ушуга байланыштуу иште адвокат-коргоочуларды мамлекеттик коргоону камсыз кылууда, азыркы учурда мыйзам чыгаруучу тарабынан тийиштүү түрдө кепилдик берилбей жаткан жаңы процессуалдык институтту киргизүүдө көптөгөн көйгөйлүү маселелер келип чыгаары баса белгиленет.

Иште адвокаттык иликтөөнүн кылмыш-жаза процессинин негизине киргизүү шарттарында далилдөө көйгөйлүгүн иштеп чыгуунун юридикалык-техникалык деңгээли колдонулган, бул КЖПКнин бир катар беренелеринин жаңы редакциясы боюнча сунуштарды, ошондой эле кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделин ишке ашырууга өбөлгө түзө турган жаңы беренелерди киргизүүгө мүмкүндүк берди.

Окууну өнүктүрүү методологиясынын деңгээлинде иште колдонулган классификация көрүнүп турат, кеп кылмыш-жаза процессинин принциптерин классификациялоо жөнүндө, мамлекет тарабынан өзгөчө коргоого муктаж болгон адамдарды классификациялоо жөнүндө; кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларын айыптоо жана коргоо тарабынан, биз сунуштаган процесстин жаңы катышуучуларын эске алуу менен классификациялоо; процесстин катышуучуларына карата ар кандай чөйрөлөргө алардын катышуусуна жараша коопсуздук чараларынын түрлөрүн классификациялоо жөнүндө болуп атат.

Автор тарабынан алынган натыйжаларын жана корутундуларын аргументтөө үчүн берилген иштин объектиси жана изилдөө предмети менен байланышкан башка илимпоздордун илимий изилдөөлөрүнүн олуттуу көлөмү колдонулган, изилденген жана жалпыланган. Автор өз ишинде таянган бир катар иштердин тизмеси колдонулган адабияттардын тизмесинде, ошондой эле диссертациянын биринчи бөлүмүндө берилген.

Ошентип, илимий иликтөөнүн негизи болуп, анда кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделинин шарттарында коргоо тарабынын активдүү катышуусунда жана КЖПКне жаңы “адвокаттык иликтөө” институтун киргизүүдө кылмыш иштери боюнча далилдөө көйгөйлөрүн түшүнүүнүн методологиялык талаасын кеңейтүү аракети көрүлдү. Ал үчүн “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” Мыйзамдын жаңы долбоору, ошондой эле Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарына жаңы институтту киргизүү боюнча кылмыш-жаза процессуалдык механизм иштелип чыгарылган, ал РК КЖПКне өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзам долбоору катары берилген.

Үчүнчү бап “Кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын жана аны ишке ашыруунун атаандаштык моделинин шарттарында адилеттүү сот өндүрүшүнүн стандарттарын камсыз кылуу механизминин актуалдуу көйгөйлөрү” өзүнө үч бөлүмдү камтыйт: биринчи бөлүм “Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделинин шарттарында жактоо тараптын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу механизминин көйгөйлөрү жана аларды чечүү жолдору”, экинчи бөлүм “Кылмыш иши боюнча сотко чейинки өндүрүш этабында кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу тутумундагы тергөө сотунун институту”, үчүнчү бөлүм “Камакта отурган же эркиндигинен ажыратуу түрүндө жазасын өтөп жаткан адамдарга карата укуктук камсыздоо ишинин көйгөйлөрү”.

Автор илимий изилдөөлөрдө көрсөтүлгөн процессуалдык постулаттарды жана бүткүл кылмыш-жаза процессуалдык ишмердүүлүккө кирген көйгөйлөрдү

расмий берүү процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоого байланышкан милдеттерди чечүүгө умтулууну гана күчөттү деп көңүл бурат. Ал эми бул КЖПКнин жобосуна жаңы процессуалдык институттарды киргизүү жана иштеп жаткандарын модернизациялоо аракеттерине таасирин тийгизбей койбойт, каралып жаткан учурда кеп процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча адвокаттын ролун күчөтүү жөнүндө болуп жатат, буга байланыштуу автор тарабынан коюлган милдеттерди чечүү үчүн бул чөйрөдөгү ишмердүүлүктүн негизги багыттары аныкталган.

Изилдөөдө ченемдик-укуктук актылардын жоболорун талдоо бир жагынан мыйзам чыгаруучу тарабынан адвокатка болуп жаткан процесстердин динамикасына таасир эте ала турган, аны өзгөчө маанилүү кесипкөй субъект катары эсептөөгө мүмкүндүк берүүчү ыйгарым укуктардын кеңири чөйрөсү берилгенин күбөлөндүрөт. Бирок, экинчи жагынан, автордун пикири боюнча, мындай иш-аракет айыптоочу тарапка салыштырмалуу жактоочу тараптын далилдерди берүү мүмкүнчүлүгүнө карата негизинен формалдуу, ошондуктан соттук териштирүүнүн этабынын бирдей атаандаштыгы жөнүндө ырастоо мүмкүн эмес. Сотто далилдерди толук көлөмдө берүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө айтуу кыйын, аны менен айыптоочу тарап тарабынан айыпталып жаткан коргоочу тарабынан кылмыш жасалгандыгынын фактысын толугу менен же жарым-жартылай жокко чыгарууга болот, анткени азыркы учурга чейин далилдердин зарыл арсеналын берүү мүмкүнчүлүгү жок, анткени тергөө субъекттерине салыштырмалуу аларды чогултуунун таасирдүү процессуалдык механизми иштелип чыга элек. Ошондуктан, бир катар окумуштуулардын пикири боюнча инсандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууга, ошондой эле анын кызыкчылыктарын коргоого кепилдик бере ала турган “параллелдүү иликтөө” институтун кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдардын негизине киргизүү боюнча юридикалык коомчулуктун арасында кеңири дискуссия жүргүзүлүп жатканы логикалуу.

Автор шектүүнүн укуктарын коргоону натыйжалуу ишке ашырууга тоскоол болгон негизги факторлор төмөнкүлөр деп эсептейт: *биринчи*, мыйзам жана сот алдында кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн орбитасына кирген адамдардын теңдигин жарыялаган мамлекет өлкөдө жүргүзүлүп жаткан сот адилеттиги үчүн жооптуу. Бирок, атаандаштыктын зарыл болгон атрибуттары (эки тараптын процессуалдык теңдиги, көз карандысыз калыс соттун болушу) сакталбайт, ошондуктан бул тергөө жана алгачкы текшерүү органдары тарабынан сотко чейинки териштирүүнүн жүрүшүндө да, соттук териштирүүнүн баскычында да инсандын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоодо кепилдик болуп саналбайт. *Экинчиси*, сот объективдүү чечим кабыл алуу үчүн айыптоо тарабынан гана эмес, коргоо тарабынан да берилген далилдерди

тутумдаштыруу үчүн жоопкерчиликти өзүнө алышы керек, анткени сот адилеттүү жазанын кепилдиги болуп саналат. Бирок бул үчүн адвокаттын укуктук арсеналында инструменттердин жана каражаттардын олуттуу чөйрөсү каралышы керек, анын аркасында жактоочу тарап коргоочунун кызыкчылыктарын коргоого бирдей мүмкүнчүлүккө ээ болмок. *Үчүнчүсү*, адвокаттын ишинин көз карандысыздыгынын кепилдигин камсыз кылган тийиштүү укуктук механизм жок жана сотко чейинки териштирүү баскычында тең укуктуулуктун башталышында далилдөөчү материалдарды чогултуу мүмкүнчүлүгү жок. Учурдагы кырдаалда айыптоочу тарап олуттуу артыкчылыкка ээ, анын ичинде тең укуктуу мүчөлөрдүн укуктук статусуна карата. Мында адвокат өз ишинде эркин эмес, укук коргоо органдары жана прокуратура тарабынан белгилүү бир кысымга дуушар болууда. *Төртүнчүсү*, бүгүнкү күндө шектүүнүн укуктарын камсыз кылууга жана кызыкчылыктарын коргоого формалдуу мамиле жасалганы байкалууда, анткени адвокаттык иш анын натыйжалуулугуна жана алдыга коюлган максаттарга жетүүгө таасирин тийгизген көптөгөн терс факторлордун болушу менен коштолот. Анын ичинде кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн бардык баскычында тергелип жаткан иш боюнча мыйзамдуу териштирүүгө көп тоскоолдук кылган тергөө субъекттери тарабынан, анын ичинде сот менен айыптоо тарабынан (анын ичинде саясий жүйөлөштүрүлгөн кылмыштар же коррупциялык түзүүчүлөр боюнча мамлекеттин кызмат адамдарынын кысымы астында) кутум уюштуруу учурлары да камтылган. *Бешинчиси*, адвокаттык сырды камсыз кылуу менен байланышкан маселелер тийиштүү деңгээлде жөнгө салынбагандыгын негиздүү деп эсептейбиз, ошондуктан адвокат мамлекеттин улуттук коопсуздугуна коркунуч туудурган болгон жашыруун маалыматтарды ачып берүүгө милдеттүү болгон бардык өзгөчө учурларды мыйзам деңгээлинде бекитүү талап кылынат. *Алтынчы*, колдонуудагы РК КЖПКнин жана КР КЖПКнин алдындагы сотко чейинки өндүрүш баскычында кылмыш ишинин материалдары менен таанышуунун укуктук мүмкүнчүлүктөрүнүн шарттары жана убактылуу потенциалдуу параметрлери көйгөй болуп саналат. Өзгөчө көп факторлуу жана татаал мүнөздөгү иштер боюнча, анын ичинде алар боюнча маалыматы мамлекеттик сырды түзгөн жашыруун процессуалдык аракеттер жүргүзүлгөн иштер боюнча. Мындай учурда, бул адвокаттык “параллелдүү иликтөө” жүргүзүүнүн жүрүшүнө жана соттук териштирүүнүн жүрүшүндө коргонуу тактикасын түзүүгө таасирин тийгизбей койбойт. *Жетинчи*, сотко чейинки өндүрүштү жүргүзүү механизминин мыйзамдар менен регламенттелүүчү өзгөчөлүгү жана мында териштирүүнүн субъекттери тарабынан кабыл алынуучу чечимдер коргоочу тарапка кийин коргоочуда турган адам үчүн терс кесепеттерге алып келүүчү, анын ичинде соттук териштирүүнүн жүрүшүндө да чагылдырылуучу укук бузууларды айыптоого

тараптын жол бербөөсү үчүн өз убагында чара көрүүгө мүмкүндүк бербейт. *Сегизинчи*, ушул кезге чейин кызыкдар жактар тарабынан келип чыгуучу потенциалдуу коркунучтардан (уюшкан кылмыштуулукту кошо алганда) адвокаттарды коргоону камсыз кылуунун тийиштүү мамлекеттик тутуму жок, бул кээде адвокаттын позициясына же иш боюнча өзүнүн андан аркы адвокаттык ишинен баш тартууга таасирин тийгизет. *Тогузунчу*, сот органдары тарабынан айыптоого таасир берүүчү негизги фактор болуп, эреже катары, айрым соттордун кылмыш ишинин мазмундук компонентине дыкат киришүүнү каалабагандыгы кирет, мында көбүнчө айыптоочу тарап берген жыйынтыктарга таянат. *Онунчу* чечим кабыл алууда кылмыш ишинин натыйжаларынын объективдүүлүгүнө жана берилүүчү материалдарынын сапатына таасир этиши мүмкүн болгон жагдайлар дайыма эле эсепке алынбайт, атап айтканда: а) бүгүнкү күндө жалпысынан юридикалык кадрларды даярдоонун деңгээлинин төмөндүгү, ошондой эле укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин артыкчылыктуу бөлүгүнүн кылмыштуулуктун өзгөрүп жаткан тенденцияларын, алардын көрүнүштөрүнүн мүнөзүн, ошондой эле анын тигил же бул чөйрөсүндөгү жаңы илимий жетишкендиктерди эске алуу менен өзүнүн кесиптик билимин дайыма өркүндөтүүнү каалабагандыгы; б) далилдерди сотко чейинки өндүрүш баскычында алынган баа берүүдө компетентсиздик көрсөтүлсө жана жактоочу тарап тарабынан берилген өтүнүч катка жана материалдарга кайдыгерлик мамиле жасоосу; в) процессуалдык иш-аракеттерди аткарууда ак ниетсиз мамиле жасоо жана айыптоо тарабынан айыптоого ыктоо, бул шектүүнү актаган же анын күнөөсүн жеңилдеткен жагдайларды этибарга албоого өбөлгө түзөт; г) тергөө жана прокуратура органдарына субъективдүү факторлордун, анын ичинде коррупциялык түзүүчүлөрдүн болушунун таасири.

Диссертациялык изилдөөдө далилдердин жол берилишинин критерийлерин кайра кароо талап кылынары Казакстандын да, Кыргызстандын да мыйзам чыгаруучусу тарабынан далилдердин жол берилбестигинин четке кагылгыс презумпцияларынын тизмеси тутумдуу түрдө кеңейтилгени менен далилденет. Мындан тышкары, бул РК КЖПКнин 80-беренесинин 4-бөлүгүнүн -8 пункту жана КР КЖПКнин 112-беренесинин -4 - бөлүгү тастыктайт, мында жол берилгис далилдерге кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамын бузуу менен алынган ар кандай факт жүзүндөгү маалыматтар кирет. Ошондуктан тараптар бирдей укукка ээ болгон кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделин натыйжалуу киргизүү максатында далилдөө институтун түп-тамырынан кайра карап чыгуу талап кылынат.

Автордун пикири боюнча, тергөө сотунун процессуалдык статусунун теориялык-укуктук моделинин мазмуну анын ишмердүүлүгүнүн төмөнкү багыттарынан турушу керек: Биринчи топ – тизмеси иште баяндалган сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө жол берилген бузууларды четтетүү менен

байланышкан тергөө сотунун ыйгарым укуктары. Экинчи топ – кылмыш – жаза куугунтуктоо органдары тарабынан кабыл алынган процессуалдык чечимдердин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн соттук көзөмөлдөө менен байланышкан тергөө сотунун ыйгарым укуктары: 1) белгилүү бир адамга карата кылмыш-жаза куугунтугунун, адамды айыпталуучу катары тартуунун мыйзамдуулугу жана негиздүүлүгү (КР, РК, РФ КЖПКси боюнча кылмыш ишин козгоо); 2) сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө кылмыш-жаза процессинин башка катышуучуларынын сот адилеттигине жетүүсүн кыйындата турган же болбосо алардын укуктарына жана кызыкчылыктарына зыян келтире турган аракеттер; 3) сотко чейинки териштирүү этабында кылмыш ишин токтотуу менен байланышкан кабыл алынган чечимдердин мыйзамдуулук маселелерин. Үчүнчү топ - процессуалдык мажбурлоо мүнөзүндөгү (бөгөт коюу) чараларды тандоо жөнүндө чечим кабыл алууда ыйгарым укуктар: камакка алууга, үй камагына алууга, күрөөгө коюуга, кызматынан убактылуу четтетүүгө, жакындоого тыюу салууга санкция берүүгө, ошондой эле экстрадициялык камакка алууга, анын ичинде камакта, үй камагында, экстрадициялык камоодо кармоо мөөнөттөрүн узартууга. Мындан тышкары, камакка алынбаган шектүүнү атайын экспертизаларды өткөрүү үчүн медициналык мекемеге жайгаштыруу (соттук-психологиялык жана соттук-психиатриялык, ошондой эле камакка алынган адамдын психиатриялык оорусунун фактысы аныкталганда атайын медициналык мекемеге). Төртүнчү топ - бул кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө тартылган жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин чектеген процессуалдык аракеттерди жүргүзүү жөнүндө чечимдерди кабыл алуу боюнча ыйгарым укуктар, анын ичинде (РК КЖПКнин 55 – берененин 1-бөлүгүнүн, 13,14, 15, 16, 17, 18-пунктарында көрсөтүлгөн) ачык эмес тергөө аракеттери боюнча. Бешинчи топ – бул РК КЖПКнин 30-бапта каралган айыптоочу тарап тарабынан демилгеленген жашыруун тергөө аракеттерин жүргүзүүгө жана аларды узартууга чечим кабыл алуу боюнча ыйгарым укуктары. Мындан тышкары, жүргүзүлгөн тергөө аракеттерин гана эмес, инсандын конституциялык укуктарын чектеген изин суутпай издөө иш-чараларын жүргүзүүнүн мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн текшерүүнү да киргизүү керек. Бирок ошол эле учурда мамлекет тарабынан корголгон жана мамлекеттик сырга кирген колдонулуп жаткан ыкмалар менен технологияларды билдирбестен. Алтынчы топ – жактоочу-адвокаттын жүйөлөштүрүлгөн өтүнүчү боюнча далилдерди чогултуу жана текшерүү боюнча тергөө сотунун ыйгарым укуктары, анын ичинде жеке детективдин катышуусу (аны киргизүүнүн негиздемеси адвокаттык иликтөөнү жүргүзүүдө келтирилген). Биз сунуштаган “адвокаттык иликтөө” жаңы институтун киргизүү, ошондой эле тергөө сотуна ыкчам иликтөө иш аракетинин натыйжасында алынган жана адвокат тарабынан

берилген маалыматтардын жол берилишин текшерүүгө жана баалоого ыйгарым укуктарды берүү, ошондой эле коргоо тарабынан алынган маалыматтарды мыйзамдаштыруу зарылдыгын болжолдоо. Ошол эле учурда, жашыруун институтка тиешелүү маалыматтарды камтыган иштер боюнча адвокат катышкан учурда, кылмыш жоопкерчилигине тартуу коркунучу алдында ачыкка чыгарбоо жөнүндө кол тамганы алып коюу талап кылынат. Жетинчи топ – айыптоочу тараптын адвокат-коргоочудан баш тартуусунун мыйзамдуулугу боюнча маселелерди чечүүгө байланышкан тергөө сотунун ыйгарым укуктары.

Автор атайын булактардын кеңири спектринин контент-анализине таянып, соттук көзөмөл предметин кеңейтүүнү жактоочулардын негизги ыкмалары болуп төмөнкүлөр саналат деп белгилейт: *биринчиден*, адамды белгилөө жана ага айыпталып жаткан жосунда аны ашкерелөө менен байланышкан мамлекеттин укугу сот жол-жобосунан тышкары, ошондой эле соттук көзөмөлдөн тышкары да ишке ашырылышы мүмкүн эмес экендиги көңүлгө алынат. *Экинчиден*, эки мамлекеттик органдын, тактап айтканда прокуратуранын жана соттун окшош ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу боюнча иши процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуунун кепилдиктерин гана күчөтөт. Ошондуктан прокурордук жана соттук көзөмөлдү жүзөгө ашырууну карама-каршы коюу негизсиз болуп саналат, бул учурда биринчи кезекте кылмыш-жаза процессинин жалпы арналышына, ошондой эле мындай мамлекеттик органдардын алдына коюлган максаттарга жана милдеттерге таянуу талап кылынат. *Үчүнчүдөн*, мыйзамдык деңгээлде соттук көзөмөлдүн чектери аныкталууга тийиш, анткени башка учурда сот өзүнө жана прокуратура органдары тарабынан жүзөгө ашырылып жаткан иш-аракеттерге сиңип, сотко чейинки тергөөнүн негизги катышуучусу болуп калат. *Төртүнчүдөн*, тергөө жана алгачкы текшерүү органдары тарабынан сотко чейинки териштирүүнү жүзөгө ашырууда алардын кесиптик даярдыгынын жетишээрлик төмөн фонунда мыйзамдуулукту бузуунун олуттуу фактыларынын болушун эске алуу керек. Обьективдүү жана субъективдүү себептер боюнча, анын ичинде тергөө каталарына жол берилген мындай кырдаал кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын кызыкчылыктарын жана укуктарын козгобой койбойт. *Бешинчиден*, тергөө субъекттери жүргүзгөн сотко чейинки өндүрүштүн аралыгында туруктуу негизде жүргүзүлүүчү көзөмөлдөө функцияларынын өзгөчөлүктөрү прокуратура органдарына кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө тартылган адамдардын процессуалдык укуктарын жана эркиндиктерин сактоо боюнча кошумча кепилдиктерди камсыз кылууга, ошондой эле иш боюнча далилдерди алууда терс кесепеттерге жол бербөөгө мүмкүндүк берет. *Алтынчыдан*, шектүүгө жана айыпталуучуга карата прокуратура органдары

тарабынан субъективизмдин болушу эске алынат, анткени кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарга ылайык айыптоо тарабына кирет, ошондуктан ушуга байланыштуу соттук жана прокурордук көзөмөлдүн ортосундагы баланс сакталууга тийиш. Бул жагдайда мыйзам чыгаруучулар тарабынан кабыл алынган чечимдер терс кесепеттерге алып келбеши, атап айтканда процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу жана коргоо чөйрөсүндө мамлекеттик органдар тарабынан көзөмөлдүн сапатынын жана деңгээлинин төмөндөшүнө жол бербөө артыкчылыктуу болуп саналат.

Автордун пикири боюнча, Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруучусунун КР КЖПКнин 32-беренесинде (Тергөө сотунун ыйгарым укуктары) тергөө сотунун иш чөйрөсүн кошумча кеңейткени негиздүү позиция болуп саналат, атап айтканда: 1) 122 берененин 6 бөлүгүндө каралган талаптар бузулган болсо, күрөөнү мамлекеттин кирешесине айландыруу жөнүндө маселелерди чечет; 2) кылмыш-жаза процессинин күбөлөрүнө, жабырлануучуларына жана башка катышуучуларына карата коопсуздукту камсыз кылуу боюнча чараларды колдонуу жөнүндө чечим кабыл алат; 3) күнөөнү моюнуна алуу жөнүндө процессуалдык макулдашууну бекитет. Албетте, бир жагынан мыйзам чыгаруучунун мындай позициясы кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарга жаңы институттарды киргизүү менен, экинчи жагынан процесстин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылууда, анын ичинде коргоо тараптарынын өтүнүчү боюнча соттун ролун күчөтүү менен байланышкан. Ошондуктан, РК КЖПКнин 55 беренесине сотко чейинки өндүрүш баскычында тергөө сотунун ыйгарым укуктарын кеңейтүүчү кошумча жоболорду киргизүү зарыл. Автор белгилөөсү боюнча мыйзам чыгаруучунун чечмелөөсү, тактап айтканда, РК КЖПКнин 55 беренесинин 2 б. 9) пунктунда көрсөтүлгөндөй “... ушул Кодексте каралган башка ыйгарым укуктарды аткарат”, жетишерлик “бүдөмүк” болуп саналат, бул кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын ишин татаалданта, ошондуктан мыйзам чыгаруу техникасынын позициясынан алгылыксыз болуп саналат.

Автор сотко чейинки өндүрүш этабында соттук көзөмөлдүн кеңири спектрин камтууга умтулганына карабастан, тергөө соту тарабынан каралууга тийиш болгон бир катар маселелер процесстин бул катышуучусунун ыйгарым укуктарын жөнгө салуучу КР КЖПКнин 32-беренесинин ченемдеринен тышкары бойдон калууда деп эсептейт. Кеп болуп өткөн мыйзамдык өзгөртүүлөргө жана жаңы кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдардын башка укуктук ченемдеринде каралгандарга карабастан, өздөрүнүн чагылдырылышын албаган, РК КЖПКне ылайык тергөө соту тарабынан каралууга тийиш болгон мурда көрсөтүлгөн маселелер жөнүндө болуп жатат. Мыйзамга жеке детективдин кызматынан келишимдик негизде адвокат менен пайдалануу мүмкүнчүлүгү жөнүндө жобо киргизилгенине карабастан, далилдерди чогултуу

боюнча тергөө сотунун ыйгарым укуктарын кеңейтүүчү жаңы ыкмалар каралбагандыгы мындан кем эмес маанилүү көйгөй болуп саналат. Эскиден айырмаланып, жаңы кылмыш-жаза процессуалдык кодексинде, ошондой эле тергөө сотунун ыйгарым укуктарына коргоо тараптын демилгеси боюнча тергөө аракеттерин жүргүзүү кирбейт. Жактоочу тарап берген далилдерди, ошондой эле айыптоочу тарап алган далилдерге тергөө соту аркылуу мыйзам деңгээлинде укуктук баа берүүнүн, чогултуунун жана бекитүүнүн тийиштүү механизми жок. Ошондуктан биз сотко чейинки өндүрүштө далилдөөнүн процессуалдык эрежелеринин өркүндөтүлбөгөндүгү жөнүндө айта алабыз, бул иш боюнча сотко чейинки териштирүү этабында атаандаштык принцибин ишке ашыруу механизмдин дээрлик алсызданышына алып келет.

Автор тарабынан бөгөт коюу чараларын тандоо маселесин чечүүдө негизги көйгөйлөр баса белгиленет: 1) шектүүнүн кылмыш жасагандыгы жөнүндө негиздүү божомолду айтуу үчүн негиз боло турган жетиштүү фактылык маалыматтардын жоктугу; 2) адамдын эркиндигин милдеттүү түрдө чектөө жөнүндө ишенимдүү негиздеменин жоктугу; 3) КЖПКнин ченемдеринде көрсөтүлгөн адамдын эркиндигин чектөө үчүн негиз болуп саналган конкреттүү далилдерге же иш жүзүндөгү жагдайларга шилтемелердин жоктугу; 4) тергөө сотунун коргоо тарабынын даттанууларында жүргүзүлүп жаткан жүйөлөргө жетишсиз баа берүүсү; 5) адвокаттын берилген даттанууларына жооптордун жүйөөсү жетишсиз болсо, алардын негизинде алар сот тарабынан четке кагылат; 6) сот органдары тарабынан шектүү адамдын (айыпталуучунун) жеке кол тийбестигине болгон укуктарды чектөөнүн өлчөмдөш экендигин далилдебеген бүдөмүк жүйөөлөр; 7) укуктарды коргоо боюнча даттанууларды кароодо сот жана прокурор тарабынан субъективизм, ошондой эле даттануу укугунан кыянаттык менен пайдаланууну табуу боюнча алар тарабынан белгилүү методика; 8) ушул категориядагы жактардын даттанууларын кароонун соттук тартиби регламенттелүүчү кылмыш-жаза процессуалдык ченемдердин өркүндөтүлбөгөндүгү.

Автордун көз карашы боюнча, жогоруда аталган көйгөйлөрдү чечүү үчүн камакка алынган жана эркиндигинен ажыратылган жерлерде кармалган адамдардын кабыл алынган процессуалдык чечимдерге жана кызмат адамдарынын аракеттерине (аракетсиздигине) даттанууга укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууну өркүндөтүү боюнча кылмыш-жаза процессуалдык чараларды иштеп чыгуу талап кылынат, атап айтканда: *биринчиден*, колдонулуучу кылмыш-жаза процессуалдык формаларга карата укуктук камсыздоо каражаттарынын арсеналын кеңейтүү, мында негизги багыт бул категориядагы адамдардан келип түшкөн даттануулардын мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн текшерүү жана аларды чечүү болуп саналат; *экинчиден*, кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын каралып жаткан категориясын

берүү айыпталуучуга жана мамлекетке зыян келтириши мүмкүн болгон маалыматтарды жайылтууну жокко чыгаруучу факторлорду эске алуу менен адвокат аркылуу мамлекеттик органдарга даттануу укугун берүү; *үчүнчүдөн*, соттук көзөмөл боюнча сотко төмөнкү ыйгарым укуктарды берүү: а) келип түшкөн даттанууну чечүү үчүн зарыл болгон талап кылынган материалдарды берүү жөнүндө соттун сотко чейинки өндүрүш органдарына суроо-талап жиберүү укугу; б) даттанууну кароого катышуу үчүн соттун адвокат-жактоочусун чакыруу укугу; в) зарыл болгон учурда администрациядан алар берген даттанууну талкуулоодо видеобайланышты пайдалануу менен ушул категориядагы адамдардын катышуусун талап кылуу.

Автор шектүүлөрдү (айыпталуучуларды) камакта кармоонун мөөнөттөрү акылга сыярлыктын талабы менен көп учурда карама-каршы келээрине көңүл бурат, анткени укук коргоочу мындай мөөнөттү эсептөөдө камакка алууну тандайт, демек анын мөөнөтүн узартууга негиз болгон жагдайларга артыкчылык берет. Тергөө сотунун мындай мамилеси мындай категориядагы адамдардын акылга сыярлык мөөнөткө укугун камсыз кылууга терс таасирин тийгизет. Жана мындай тартип бузууларга төмөнкү жагдайларда жол берилет: 1) кармалган адам тергөө менен кызматташууну каалабагандыгын көрсөтүү; 2) андан аркы тергөө аракеттерин жүргүзүү зарылдыгы максатында; 3) КЖПКде баяндалган негиздердин бар экендигин тастыктаган конкреттүү фактылардын, ишенимдүү маалыматтардын жоктугу; 4) бөгөт коюунун башка чарасын тандоо үчүн негиз болуп кызмат кылган сотто адвокат келтирген жүйөлөрдү этибарга албоо; 5) бөгөт коюунун бул чарасы бөгөт коюунун альтернативдүү чарасын кабыл алууга мүмкүнчүлүк берген жагдайларды эске албастан кабыл алынат; 6) камакка алууну тандоонун, узартуунун жол – жоболук шарттарын бузуу; 7) процесстин катышуучулары тарабынан камакка алуу чечимдерине даттанууларды кароонун мөөнөтүн бузуу; 8) адвокат-коргоочу жокто тергөө соту тарабынан камакка алууну тандоо, узартуу жөнүндө маселени кароо; 9) шектүүнүн камакта болушун эсептөөнүн мөөнөтүн бузуу. Көрсөтүлгөн бузуулар акылга сыярлык мөөнөт принцибин ишке ашырууга, демек, шектүүлөрдүн (айыпталуучулардын) ушул категориясынын процесстик укуктарын камсыз кылууга таасирин тийгизээри шексиз.

Автордун позициясына карай, Казакстан Республикасында процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу механизмдинде Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган ченемдик жобо болушу мүмкүн, анда КР КЖПКнын 114-беренесинин 4-бөлүгүндө баяндалган (“Камакка алуу”), анда кылмыш-жаза кодексинин беренелери (менчикке каршы, экономикалык ишмердүүлүктү жүргүзүү тартибине каршы, салык салуу чөйрөсүндө, коммерциялык жана башка уюмдарда кызмат өтөө

кызыкчылыктарына каршы кылмыштар боюнча), камакка алуу экономикалык иш жүргүзгөн ишкердик субъекттерине карата колдонулбайт.

Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруучусу үчүн оң тажрыйба болуп РК КЖПКси саналат, мында РК КЖПКнин 148-беренесинин 8, 9 бөлүктөрүндө тергөө соту тарабынан камакка алууну тандоо үчүн негиз болуп саналган жагдайлардын кеңейтилген тизмеси берилген. Мыйзам чыгаруучунун мындай позициясы толук негиздүү деп эсептейбиз, анткени мамлекет шектүүлөрдүн, айыпталуучулардын гана эмес, жабырлануучулардын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууга кепилдик берет, ошондой эле бул чөйрөдө кылмыш-жаза процессуалдык механизмдин натыйжалуулугун камсыз кылат.

Катышуучулардын бул тобунун процессуалдык укуктарын камсыз кылуунун бүгүнкү күндө колдонулуп жаткан тутуму аялуу болуп саналат, анткени анын талаптагыдай иштешине таасир тийгизүүчү маселелердин бүтүндөй спектри чечилбей калууда. Мындан тышкары, бул чөйрөдө келип чыгуучу өзгөчө укуктук мамилелерди камтыган каралып жаткан укуктук кубулуштун көп кырдуу жагдайын, укуктук камсыздоо ишинде өзгөчөлүктөрдүн болушун, ошондой эле иштин ушул багытын регламенттеген КЖПКнин колдонуудагы тутумунун жетилбегендигин татаалдандат. Ошондуктан, мындай шарттарда кийинкилер талап кылынат: *биринчиден*, натыйжалуу процессуалдык рычагдарды иштеп чыгуу, бул катышуучулардын ушул тобуна карата жүргүзүлүп жаткан камсыздоо ишинин деңгээлин жогорулатуу үчүн шарттарды түзөт; *экинчиден*, шектүүлөрдүн, айыпталуучулардын, камакта жаткандардын кепилдиктеринин, укуктарынын деңгээлин жогорулатуу, аларды камсыз кылуу тергөө сотунун соттук жана прокурордук көзөмөлдүн астында болушу керек; *үчүнчүдөн*, кылмыш - жаза сот өндүрүшүнүн негиз болуучу принциптеринин артыкчылыгына жараша камакка алынган же эркиндигинен ажыратылган жерлерде кармалган адамдардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо механизмдерин иштеп чыгуу талап кылынат, атап айтканда: 1) инсандын кол тийбестик укугу; 2) кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн акылга сыярлык мөөнөтү; 3) коргоо укугу; 4) процессуалдык чечимдерге жана башкаруучу катышуучулардын аракеттерине даттануу укугу; *төртүнчүдөн*, катышуучулардын бул категориясы үчүн маанилүү укук болуп адвокат – коргоочу, анын карамагында болгон процессуалдык каражаттар менен коргоо укугун камсыз кылуу саналат.

Төртүнчү бап “КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдар институттарын модернизациялоо шарттарында процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу көйгөйлөрүнө концептуалдык мамилелер” үч бөлүмдү камтыйт: *биринчи бөлүм* “Кылмыш-жаза процессин далилдөөнүн катышуучуларынын

коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө мамлекеттик коргоо чараларынын институту: кылмыш-жаза процессуалдык көйгөйлөр”, экинчи бөлүм “Кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик чаралар көрүлгөн кылмыш иштери боюнча соттук далилдөө көйгөйлөрү”, үчүнчү бөлүм “КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө инсандын укуктарын камсыз кылуу жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо менен айрым процессуалдык институттарды өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү жана перспективалары жана алардын катышы”.

Автордун пикири боюнча, кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизми төмөнкүдөй мазмундук компоненттердин эки негизги тобун камтууга тийиш: **биринчи**-бул төмөнкүлөрдү камтышы керек болгон негизги критерийлер: а) далилдердин катышуучулары болуп саналган, кылмыш-жаза процессинин бардык баскычында ага муктаж болгон адамдардын коопсуздугун камсыз кылуунун жалпы укуктук стандарттарын жетекчиликке алуу зарылдыгы. Мамлекет тарабынан корголуучу коркунучтардын коркунучтуулугунун белгиленген даражасына жана мүнөзүнө жараша адамдарды мамлекеттик коргоонун деңгээлин; оперативдүү жана контрчалгындoo бөлүмдөрүнүн кызматкерлерине көмөк көрсөтүүчү адамдардын купуялуулугун камсыз кылуу боюнча көйгөйлөрдү чечүүнүн зарылдыгын, мындай иштин жабылышынан жана жашыруундуулук режиминен улам келип чыккан (маалыматтын артыкчылыктуу бөлүгү мыйзам менен корголот); жашыруундуулук режимин сактоо менен адамдын коопсуздугун коргоонун мамлекеттик чараларын адекваттуу коркунучтарга кабыл алууну колдонуунун алгоритмин сактоонун жана аларды колдонуунун натыйжасында процесстин башка катышуучуларына зыян келтирүүнү минималдаштыруунун уюштуруу-укуктук жактан камсыз кылуунун тийиштүү деңгээлин камсыз кылуу. **Экинчи топ** – бул өзүнө төмөнкүдөй негизги компоненттерди камтыган процесстин ага муктаж катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик чараларды колдонуунун тартибин аныктоо: - адамдарды коркунуч алып жүрүүчү тарабынан укукка жат таасир этүүдөн мамлекеттик коргоо чараларын колдонуу үчүн потенциалдуу негиздерди текшерүү жана белгилөө; - процесстин катышуучусу үчүн потенциалдуу коркунучтуу кырдаалдын жаралышын детерминисттик фактыларды аныктоо жана коркунуч алып жүрүүчүлөр тарабынан мүмкүн болуучу зыян келтирүүнүн мүнөзүнө баа берүү; - компетенттүү адамдар тарабынан тандалып алынган мамлекеттик чараларды же болбосо кылмыш-жаза процессинин катышуучусунун коопсуздугун камсыз кылуу үчүн чаралардын тутумун колдонуунун процессуалдык тартибин уюштуруу жана аныктоо; - түзүлгөн жагдайларга, ошондой эле алардын процессуалдык статусуна жараша муктаж болгон адамдардын коопсуздугун

камсыз кылуу боюнча конкреттүү каражаттарды жана натыйжалуу ыкмаларды тандоо; - тергөө соту же кылмыш-жаза куугунтуктоо органдары тарабынан чыгарылган токтомдун мазмуну менен аны менен түзүлгөн келишим менен таанышуу, анда аларды бузгандыгы үчүн жоопкерчилик жана конфиденциалдуу мүнөзгө ээ болгон шарттар камтылган;

Жазуучу Казакстан Республикасынын жана Россия Федерациясынын кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарына ылайык, мыйзам чыгаруучу айыпталуучунун пайдасына көрсөтмө берген күбөлөргө (айыптоодон коргоо) мамлекеттик коргоону камсыз кылууда ар кандай ыкмаларды көрсөтүп жатканын белгилейт. Ошондуктан, *биринчиден*, мындай учурларда сот тарабынан мындай жактарга карата мындай күбөгө, анын ичинде кылмыштуу кошундар тарабынан коркунуч туудурган башка потенциалдуу таламдаш жактардан коопсуздукту камсыз кыла турган мамлекеттик коргоонун жаңы кошумча чараларын колдонуу жөнүндө чечим кабыл алууну мыйзамдык деңгээлде милдеттүү түрдө кароо керек; Ошондуктан, *биринчиден*, мындай учурларда сот тарабынан мындай адамдарга карата мамлекеттик коргоонун жаңы кошумча чараларын колдонуу жөнүндө чечимдин кабыл алынышын камсыз кылуу мыйзамдык деңгээлде милдеттүү болуп саналат, ал башка потенциалдуу кызыкдар адамдардан коопсуздукту камсыз кылат. *экинчиден*, жашыруун күбөнүн маалыматтарын ачыкка чыгарууга мүмкүндүк берүүчү сот тарабынан негиздүү деп таанылышы мүмкүн болгон өзгөчө (себептер) жагдайларынын критерийлерин аныктоо зарыл. Ошол эле учурда мындай күбөнүн көрсөтмөлөрүндөгү шектенүүлөр жүйөлүү болууга, башка булактардан ырасталууга жана соттолуучу менен болгон мамиленин мүнөзү жөнүндө так маалымат алынууга тийиш. *Үчүнчүдөн*, айыптоо бир гана жашыруун күбөнүн көрсөтмөсүнө негизделбеши керек, анткени бул чечим чыгарууга негиз боло албайт, бирок далилдердин жыйындысына негизделиши керек. Ал эми мындай кырдаал жаралган учурда башка булактардан далилдүү маалыматтарды чогултууга мүмкүндүк берүүчү чараларды көрүүнү талап кылат; *төртүнчүдөн*, жашыруун күбөнүн жеке маалыматтарын ачыкка чыгаруу сот тарабынан тараптардын пикирлерин эске алуу менен, ошондой эле зарылчылык жөнүндө жүйөлөрдү белгилөөдө сот тарабынан чечилиши керек экендигин негиздүү деп эсептейбиз. Мындан тышкары, эгерде псевдоним менен күбө жеке маалыматтарды ачыкка чыгарууга макул болбосо, анда мындай көрсөтмөлөр кылмыш ишин кароодо каралып жаткан далилдердин жыйындысынан чыгарылууга тийиш. *Бешинчиден*, мыйзам деңгээлинде маалыматтары соттук териштирүүнүн жүрүшүндө жашырындуулугун ачууга мүмкүн болбогон псевдоним менен күбөлөрдүн өзгөчө категориясы үчүн өзгөчө учурларды кароо керек, атап айтканда бул төмөнкүлөргө тиешелүү: жашыруун негизде алгачкы текшерүү органдарынын оперативдүү

кызматкерлерине көмөк көрсөтүүчү адамдар, кылмыштуу кошундарга киргизилген адамдар; изин суутпай издөө, контрчалгындоо ишин жүзөгө ашыруучу адамдар, кылмыштардын алдын алууга жана бетин ачууга көмөк көрсөтүүчү адамдар.

Автордун пикири боюнча материалдарды даярдоонун протоколдук формасын кылмыш ишин козгоо баскычында киргизүү же аны кылмыш-жаза процессуалдык иштин формасы катары тааныбоо негизсиз болуп саналат. Иштин эки түрүн чектөө зарылдыгы жөнүндө мамилени туура деп эсептейбиз, анткени *биринчиден*, бул кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн ар кандай процессуалдык формалары, аларды жүргүзүү үчүн ар кандай укуктук негиздер талап кылынат; *экинчиден*, КЖПКнин укуктук ченемдерине ылайык, кылмыш ишин козгоо үчүн материалдык-укуктук жана процессуалдык негиздердин бар экендигин күбөлөндүрүүгө тийиш болгон иш жүзүндөгү жагдайларды белгилөө зарыл; *үчүнчүдөн*, кылмыш ишин козгоодо кылмыштын бетин ачуу фактысынын өзү негизги максат болуп саналбайт, ошондой эле ушул этапта иш боюнча өндүрүштү жокко чыгаруучу жагдайларды аныктоого тиешелүү маселелер чечилүүгө жатат. *Төртүнчүдөн*, материалдарды сотко чейинки даярдоо протоколдук формада аныкталбаган укуктук жана административдик мүнөзгө ээ, маңызы боюнча төмөнкү жагдайларга ылайык келбейт: а) кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн мындай формасынын жүрүшүндө алгачкы текшерүү органдары өз ишин кылмыш жоругу же анча оор эмес кылмыш жасагандан кийин жүзөгө ашырышат жана аларды жасоонун жагдайларын аныктоого багытталган; б) мында кылмыш-жаза мыйзамынын ченемдери административдик укуктун ченемдерин жетекчиликке албастан, КЖПКде регламенттелген кылмыш-жаза процессуалдык иш аркылуу ишке ашырылат. *Бешинчиден*, материалдарды сотко чейинки даярдоо протоколдук формада тергөөнүн өзгөчө, өз алдынча формасына кирет деп эсептейбиз, мында адам жасаган криминалдык жосундун жагдайларын аныктоого байланышкан жана алгачкы текшерүү органдары тарабынан ушундай аракеттердин натыйжасында алынган процессуалдык аракеттер юридикалык күчкө ээ болот. Мында сотко чейинки салттуу өндүрүш тергөөнүн протоколдук формасынан айырмаланат: а) чогултуу ыкмалары жана мында пайдаланылуучу каражаттар менен; б) фиксациянын формасы менен; в) кылмыш-жаза процессине тартылган катышуучулардын саны жана чөйрөсү менен; г) процессуалдык мажбурлоону колдонуунун түрлөрү жана даражасы менен; д) ишти кароонун процессуалдык мөөнөттөрү менен; е) өндүрүштүн жөнөкөйлөтүлгөн тартиби, жашыруун тергөө аракеттерин жүргүзүү мүмкүн эместигине алып келет. *Алтынчыдан*, протоколдук формадагы материалдарды сотко чейинки даярдоо төмөнкүлөрдү камтыйт: а) иш боюнча чындыкты аныктоо боюнча белгилүү бир кепилдиктерди; б) адамды кылмыш-жаза жоопкерчилигине негизсиз тартууга

жол бербөө боюнча ченемдерди карайт; в) процесстин катышуучуларынын мыйзамдуу укуктарын камсыз кылууга жана кызыкчылыктарын коргоого көмөктөшөт.

Автор Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруучусунун позициясын негиздүү деп эсептейт, анда КР КЖПКнин 502-беренесине ылайык прокурордон келип түшкөн күнөөнү мойнуна алуу жөнүндө макулдашуу сотко чейинки өндүрүш этабында тергөө соту тарабынан каралышы каралган. Мындай кырдаалда прокурор эмес, тергөө соту талаптардын негиздүүлүгүн жана сакталышын текшерүүгө укуктуу (КР КЖПКнин 500-беренеси) күнөөнү мойнуна алуу жөнүндө макулдашууну түзүүнүн тартибин жана шарттарын карайт, анын жыйынтыгы боюнча мындай макулдашууну бекитүү жөнүндө токтом чыгарылат жана ишке тиркөө үчүн тергөөчүгө жөнөтүлөт. КР КЖПКнин 500-беренеси бузулган учурда, тергөө соту бул макулдашууну бекитүүдөн баш тартуу жөнүндө токтом чыгарат. Автордун көз карашы боюнча, мындай тажрыйба Казакстан Республикасында да колдонулушу мүмкүн, бул айыптоо тарабынан кыянаттык менен пайдаланууга жол бербөө боюнча таасирдүү механизм болуп калат. Белгилей кетчү нерсе, РФда Казакстан жана КРнан айырмаланып, кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарда соттук териштирүүнүн жөнөкөйлөштүрүлгөн жол-жобосун колдонууга макулдук берүү жөнүндө так убактылуу параметрлер жөнгө салынбайт, бул анын жөнөкөйлөштүрүлгөн соттук териштирүүгө болгон укугун ишке ашырууга тоскоолдук кылат.

Автор өзүнүн чечилишин талап кылган төмөнкү маселелердин бар экендиги жөнүндө жүйө келтирет, атап айтканда: 1. мыйзам чыгаруучу жалпысынан жабырлануучуга соттук териштирүүнү өзгөчө тартипте өткөрүү жөнүндө билдирүүнүн жол-жобосун караштырып, КЖПКде процесстин айрым катышуучусуна, анын ичинде жабырлануучуга кабарлоонун деталдуу тартибин караган эмес. Бирок мында жабырлануучу соттук териштирүүнү өзгөчө тартипте өткөрүүгө каршы болбостон, өзүнүн укуктарынын көлөмүн чектөөгө макул болот, бул аны өткөрүүнүн мындай тартибине алып келет; 2. өзгөчө тартипте кылмышк ишин кароого жабырлануучунун макулдугун алуунун татаалдыгы, анткени сотко чейинки өндүрүш баскычында процесстин бул катышуучусу жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжалары жөнүндө жана ага коюлган айыптын көлөмү жөнүндө маалыматты билбейт; 3. Ишти өзгөчө тартипте кароого жабырлануучунун макулдугу болбогон учурда тийиштүү укуктук жол-жобо каралган эмес. Дал ушул процесстин катышуучусунун айыпкердин өтүнүчүнө карата өзүнүн позициясын билдирүү жана соттук териштирүүнүн өзгөчө тартибинин диспозитивдүүлүгүн көрсөтүү; 4. мыйзам чыгаруучу тарабынан жабырлануучунун жана жарандык доогердин мыйзамдуу материалдык кызыкчылыктарына тийиштүү көңүл бурулган эмес, бул учурда

кылмыш-жаза укуктук чыр-чатакты чечүүдө материалдык компонентти да кароо акылга сыярлык. Иштерди кароонун мындай тартибинде жарандык доолорго карата далилдерди изилдөө боюнча укуктук тоскоолдуктар түзүлбөөгө тийиш. Бирок, ошол эле учурда: а) ишти кароонун өзгөчө жөнөкөйлөштүрүлгөн тартибинин укуктук мүнөзүнө жараша, анда сот далилдерди жалпы тартипте изилдөөнү жана баалоону жүргүзбөйт, мындай учурда жарандык доонун далилдерин изилдөө кыйын болуп саналат; б) өкүмдүн токтому чыгарылган далилдерди кароонун сот тартибинин жол-жобосун модернизациялоодон улам, айыпкер ага коюлган айыптоо менен макул болгондо, жарандык доонун өлчөмүн аныктоого таасир этүүчү жагдайларды баалоо мүмкүн эмес; в) мындай айыпкердин материалдык зыяндын же жарандык доонун өлчөмүнө макул эместиги ишти өзгөчө тартиптин алкагында кароо үчүн тоскоолдук болуп калышы мүмкүн. Ошондуктан, жабырлануучулардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу максатында зыяндын ордун толтуруу боюнча процессуалдык механизмди иштеп чыгуу керек. Бул логикалуу болуп саналат, анткени айыпкер ага коюлган айып менен макул болгондо чечим кабыл алуунун өзгөчө жол-жобосун жүргүзүү жасалган кылмыштын натыйжасында келтирилген зыяндын ордун толтурууга кепилдик жок болгон учурда коргоо тарабынан процесстин башка катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын кемсинтет.

Корутунду. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча төмөнкүдөй негизги жыйынтыктар чыгарылды:

1. Жазык сот өндүрүшүнүн заманбап моделин түзүү боюнча базалык постулаттар болуп саналат: 1) мамлекеттердин кылмыш-жаза жана процессуалдык саясатында аныкталган жана коомдун көп түрдүүлүгүнө жана өнүгүү деңгээлине ылайык келген зарыл критерийлерге жетишүү; 2) кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө аларды колдонуунун мазмуну жана мааниси аныкталган, анын ичинде кылмыш-жаз процессинде катышуучулардын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууга багытталган негиз салуучу конституциялык принциптерге ылайык келүү; 3) соттук териштирүүнүн жана сотко чейинки териштирүүнүн кыйла таасирдүү улуттук моделин түзүү, мында мыйзамдар менен ырааттуулук жана карама-каршылыксыз жана башка ченемдик жоболор менен айкалыштыруу камсыз кылынат; 4) кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн баскычтарында тараптардын атаандаштыгын жана тең укуктуулугун камсыз кыла турган процессуалдык институттарды киргизүү жана өркүндөтүү, ошондой эле инсандын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын ишенимдүү жана натыйжалуу коргоо.

2. Постсоветтик мамлекеттерде кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарын өнүктүрүүгө жана реформалоого карата КЖПКнин укуктук ченемдеринин жалпы жана айырмалоочу өзгөчөлүктөрүнүн бар экендиги жөнүндө тыянак

чыгарууга болот. Бирок ошону менен бирге инсандын укуктарын камсыз кылуу жана кызыкчылыктарын коргоо институту мыйзамдардын көптөгөн кылмыш-жаза процессуалдык постулаттарында, атап айтканда: *биринчиден*, бардык каралган мамлекеттердин мыйзам чыгаруучулары кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн орбитасына кирген адамдардын ар кандай категориядагы адамдардын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча эл аралык актылардын негизги жоболорун КЖПКнин ченемдерине киргизүүгө умтулуусу байкалууда; *экинчиден*, постсоветтик мамлекеттердин артыкчылыктуу бөлүгүнүн мыйзам чыгаруучулары КЖПКде жаңы принциптерди бекитишкен: Атаандаштык жана тараптардын тең укуктуулугу, күнөөсүздүк презумпциясы, соттук коргоо; *үчүнчүдөн*, КЖПКнин иштелип чыккан жоболорунун негизинде төмөнкү милдеттер коюлган: 1) мамлекеттердин конституциялык принциптерин ишке ашырууну кошо алганда, коюлган милдеттерди чечүүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзгөн эң мыкты процессуалдык институттарды, эл аралык-укуктук актыларды КЖПКнин жобосуна киргизүү; 2) сот органдарынын укук коргоо ишинин жана укук коргоо ролунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана аларды айыптоо функцияларынан бошотуу; 3) инсандын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону күчөтүү жана кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын чөйрөсүн кеңейтүү жолу менен тараптардын атаандаштыгын жана тең укуктуулугун реалдуу камсыз кылууга умтулуу; 4) кылмыш-жаза процессин демократиялаштыруу деңгээлин жогорулатуу жана өз ара байланышкан процессуалдык ченемдердин иштиктүү тутумун түзүү; 5) КЖПКнин тиешелүү беренелери жана бөлүмдөрү менен башкача мамиле кылууну жана жөнгө салууну талап кылган ар кандай категориядагы адамдарга, ошондой эле процессуалдык ишке тиешелүү өзгөчө сотко чейинки өндүрүштүн түрлөрүн кеңейтүү. *Төртүнчүдөн*, КМШ өлкөлөрүнүн айрым мамлекеттеринде өндүрүшкө соттук чечим талап кылынган тергөө аракеттеринин диапозону кеңейтилген, бул процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоого умтулуусу менен түшүндүрүлөт. Мындан тышкары, бир катар КМШ өлкөлөрүнүн жаңылыгы жашыруун (атайын) тергөө амалдарын киргизүү болуп саналат, атап айтканда Казакстан Республикасында, КРда, Молдовияда, Украинада мыйзам чыгаруучу ыкчам-издөө ишин кылмыш-жаза процессинин негизине киргизүү максатка ылайыктуу деп эсептейт. *Бешинчиден*, айрым мыйзам чыгаруучулардын калыс күбөлөр институтунан баш тартуусу КЖПКнин жаңылыгы болуп саналат. КР колдонуудагы КЖПКне ылайык калыс-күбө катары тергөө аракеттеринин өндүрүшүнүн катышуучусу чыгарылган, ал эми РК РФ КЖПКде калыс-күбөлөр институту өзгөрүүсүз калган. КР мыйзам чыгаруучусунун позициясын негиздүү эмес деп эсептейбиз, анткени тинтүү, алып коюу, турак жайды карап чыгуу, таануу үчүн көрсөтүү

сыяктуу тергөө аракеттерин жүргүзүүдө инсандын конституциялык укуктары, анын ичинде үчүнчү жактардын кызыкчылыктарын бузуу дагы көбүрөөк деңгээлде козголот. *Алтынчыдан*, жаңы институттарды киргизүү: көрсөтмөлөрдү депонирлөө; сот арачыларынын институту; пробация институту; медиация институту; “процессуалдык макулдашуу” институту: а) күнөөнү мойнуна алуу жөнүндө бүтүм формасында; б) кызматташуу жөнүндө.

3. Азыркы этапта КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза процессуалдык укук чөйрөсүндө төмөнкүдөй негизги жагдайлар укуктарды жана кызыкчылыктарды коргоону камсыз кылууга тоскоолдук кылган татаал аспектилер болуп саналат: *биринчиден*, КМШ өлкөлөрүндө болуп өткөн заманбап институционалдык кайра түзүүлөр коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү чөйрөлөрүндөгү позитивдүү процесстерге гана эмес, болуп жаткан глобалдык дүйнөлүк процесстердин фонунда терс факторлорго да алып келди, бул мамлекеттин чегинен тышкары жүргөн адамдарга укуктук жардам көрсөтүүдө, жарандардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууга карата чечилиши кыйын болгон укуктук көйгөйлөргө алып келет; *экинчиден*, КМШ өлкөлөрүнүн кылмыш-жаза сот өндүрүшүндө болгон карама-каршылыктарды чечүүнүн жетишсиздиги, мында: а) адамдын укуктарын, эркиндиктерин жана укуктарын коргоого тиешелүү принциптер кылмыш-жаза процессинин максаты менен карама-каршы келет; б) реалдуу өзгөрүп жаткан дүйнөдө жаңы процессуалдык институттарды (мисалы: адвокаттык иликтөө институту, Кыргыз Республикасындагы процессуалдык макулдашуу институту) киргизүү зарылдыгына жана ааламдашуу уланып жаткан процессине жана аларды коомчулуктун белгилүү бир бөлүгүнүн, ошондой эле укук коргоо органдарынын кабыл алууну каалабагандыгына байланыштуу карама-каршылыктардын болушу; в) мамлекеттик саясаттын концепциясын ишке ашыруу максатында укук коргоо ишинин тутумун жана механизмдин өркүндөтүү зарылчылыгында түзүлгөн карама-каршылыктардын болушу жана эл аралык стандарттарга жана кылмыш-жаза процессинин принциптерине ылайык процесстин катышуучуларын коргоону камсыз кылуу муктаждыгы. *Үчүнчүдөн*, бир катар КМШ өлкөлөрү сот өндүрүшүнүн негизги фундаменталдык негиздерин кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарына калтырышкан жана ошону менен бирге айрым процессуалдык институттарды модернизациялашкан же КЖПКнин ченемдерине бир катар өзгөртүүлөрдү киргизишкен (аларга Беларусь Республикасын, Россия Федерациясын, Өзбекстанды, Тажикстанды киргизсе болот). Казакстан Республикасы жана Кыргыз Республикасы кыйла кардиналдуу түрдө келип, анда жогоруда биз көрсөткөн олуттуу өзгөртүүлөр жана жаңылыктар киргизилген.

4. Инсандын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу чөйрөсүндө кылмыш-жаза процессуалдык кепилдиктерди ишке ашырууну

камсыз кылуучу негизги ченемдерге төмөнкүлөрдү киргизүү керек: 1) КЖПКне ылайык процесстин катышуучуларынын укуктары жана милдеттери бекитилген жана жөнгө салынган процессуалдык ченемдер, жалпысынан инсандын укуктарынын, эркиндиктеринин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоонун чектери; 2) инсандын укуктарын таануунун анын кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуунун мамлекеттик кепилдиги болуп саналган кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн негиз болуучу принциптери; 3) кабыл алынган чечимдердин негиздүүлүгүн текшерүүгө жана сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо тутумун түзүүгө байланышкан мамлекеттик органдарга жана кызмат адамдарына жүктөлгөн ыйгарым укуктарды аныктоочу КЖПКнин ченемдери; 4) инсандын конституциялык укуктарына жана таламдарына тиешелүү процессуалдык аракеттерди жүргүзүүдө тергөө соту тарабынан соттук көзөмөлдү жүзөгө ашырууну жөнгө салуучу ченемдер; 5) процессуалдык чечимдерди чыгаруунун мыйзамдуулугуна прокурордук көзөмөл тутуму; 6) жабырлануучуларга материалдык жана моралдык зыяндын ордун толтурууга, ошондой эле инсандын бузулган укуктары менен эркиндиктерин калыбына келтирүүгө тиешелүү ченемдер; 7) кабыл алынган чечимдердин негизсиздиги жана кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын укуктарын жана таламдарын камсыз кылуу менен байланышкан функционалдык милдеттерди аткаруу үчүн сотко чейинки өндүрүштүн субъекттерине юридикалык жоопкерчиликти белгилөөчү ченемдер тутуму; 8) кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын коопсуздугун коргоону камсыз кылуу үчүн процессуалдык мажбурлоо тутумун түзгөн процессуалдык жоболор.

5. Объективдүү чындык концепциясынан улам төмөнкүлөрдү айтуу керек: биринчиден, КЖПКнин жоболоруна ылайык артыкчылык болуп атаандаштык эмес, кылмыш-жаза процессуалдык далилдөөнүн тергөө формасы саналат, ошондой эле тергелип жаткан иш боюнча далилдерди чогултууда тараптардын теңсиздиги бекемделген. Бул жеке далилдердин булактарына карата мамлекеттик коргоону камсыз кылуу боюнча сотко чейинки өндүрүш органы тарабынан кабыл алынган чечимдерде да чагылдырылат, алар менен чындыкты аныктоо боюнча артыкчылык кылмыш жасагандыгына шектүүнү (айыпталуучуну) ашкерелөөгө берилет. Экинчиден, иш боюнча объективдүү чындыкты аныктоодо сотко чейинки өндүрүш органдарынын ролун жогорулатуу мыйзам ченемдүү болуп саналат, мында жактоочу тарап берген далилдер күмөн жаратат жана тергелип жаткан иш боюнча алардын чектелген катышуусу формалдаштырылган мүнөзгө ээ. Сотко берилүүчү кылмыш ишинин материалдары тергөө стандарттары боюнча түзүлөт. Далилдөөдө үстөмдүк кылуучу абалды айыптоочу тарап ээлеген мындай кырдаалда потенциалдуу коркунучтардын болушу жана мүнөзү, ошондой эле аларды четтетүү боюнча

чечим кабыл алуу алар тарабынан аныкталат. Үчүнчүдөн, айыптоонун күбөлөрүн кайчылаш суракка алуунун же башка суракка алуунун жүрүшүндө, анын ичинде күбөнүн, жабырлануучунун көрсөтмөлөрүн депонирлөө тартибинде көрсөтмө берген адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу маанилүү көйгөй болуп саналат, б.а. далилдер түзүлгөндө сотко чейинки өндүрүш органдары үчүн артыкчылык болуп дал ушул далилдерди белгилөө саналат. Ошондуктан айыптоочу тарап мындай булакка коркунуч болгон учурда далилдерди сотко берүү үчүн далилдерди алып жүрүүчүлөрдүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды көрүшү логикалуу. Төртүнчүдөн, далилдөө этабын дал ушул соттук териштирүүнүн этабына, тактап айтканда соттук далилдөөнүн атаандаштык идеологиясына буруу керек жана мында адвокаттык иликтөөнүн алкагында адвокаттын далилдерин чогултууга өзгөчө басым жасалууга тийиш, бул процесстин катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу жоопкерчилигин жогорулатат. Мында коргоо тарабынан мамлекеттик коргоого муктаж адамдарга чара көрүү жөнүндө өтүнүчтөрдү, анын ичинде далилдөөнүн расмий эмес катышуучусу болуп саналган жеке детективди да тергөө сотунун ыйгарым укуктарына киргизүү туура болот.

6. Жазык сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделин ишке ашыруунун ийгилиги баарыдан мурда төмөнкүдөй маанилүү факторлордон көз каранды: 1) каражаттардын спектрин аныктоо, түрлөрүн жана процессуалдык иш-аракеттердин көлөмүн кеңейтүү, ошондой эле коргоо тарап ээ боло турган зарыл иш-милдеттерди берүү. Ошол эле учурда сотко чейинки өндүрүш этабында далилдерди чогултуу тартибин жөнгө салууда адвокаттын укуктарынын чектелишин кылмыш-жаза процессинин фундаменталдуу конституциялык башталыштарынан четтөө катары баалоо керек; 2) адвокаттык ишти жана адвокаттардын өз алдынча кесиптик эркиндигин коргоонун кепилдиги болууга тийиш болгон таасирдүү укуктук механизмдин болушу маанилүү болуп саналат, ал инсандын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууга гана өбөлгө түзөт; 3) жаңы далилдерди алуу үчүн, анын ичинде адвокаттын өтүнүчү боюнча жактоочунун күнөөсүн төгүндөө же болбосо жеңилдетүү үчүн зарыл болгон соттук териштирүүнү токтото туруу сыяктуу институтту кароо зарыл деп эсептейбиз. Мында сот тарабынан кошумча процессуалдык, анын ичинде тергөө аракеттерин өткөрүү уюштурулат, андан кийин тараптар кошумча документтер менен таанышат жана андан ары соттук отурум кадимки тартипте өткөрүлөт; 4) сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан процессуалдык аракеттер талаптагыдай жүргүзүлбөгөн учурда (белгиленген талаптар бузулган учурда) аларды далилдерден алып салуу жөнүндө адвокат тарабынан тергөө сотунун өтүнүчтөрүн кароосу же соттук териштирүүнүн жүрүшүндө адвокат тарабынан байланышкан көйгөйлөрдү чечүү талап кылынат. Мындан тышкары,

адвокаттык иликтөөнүн натыйжалары боюнча жана психикалык басымдын коргоого алынган методдорун же башка тыюу салынган ыкмаларды кыянаттык менен пайдаланууну күбөлөндүргөн чогултулган анык фактылык маалыматтардын негизинде адвокат сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан чогултулган каражаттарды жол берилгис деп таануу жөнүндө өтүнүч билдирүүгө укуктуу; 5) “адвокаттык иликтөө” жаңы институтунун киргизилишине байланыштуу укуктук мамилелер тутумун реформалоо жолу менен кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн бир катар катышуучуларынын кылмыш-жаза процессуалдык функцияларын кайра карап чыгуу зарыл. Кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын жаңы иерархиялык тутумунда ченемдик инструменттердин болушу адвокаттын адилеттүү сот чечимин чыгарууну камтыган инсандын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого түздөн-түз жана таасир этүү мүмкүнчүлүгүн кыйла кеңейтет; 6) адвокаттык иликтөө жүргүзүүдө тергөө сотунун иши менен байланышкан көйгөйлөрдү анын өзгөчөлүгүнө жараша чечүүгө мүмкүндүк берүүчү бир катар укуктук ченемдерди иштеп чыгууну жана кабыл алууну, ошондой эле азыркы учурда кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарга жаңы институтту киргизүү шарттарында соттук көзөмөлдүн жаңы доктринасынын жоктугун талап кылат.

7. РК КЖПКде баяндалган принциптердин тутумун талдоо тастыктап тургандай, анда кылмыш иштери боюнча өндүрүштө жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жөнүндө жобонун белгилүү бир карама-каршылыктарын байкоого болот, анткени башка бир катар принциптер каралып жаткан принцип менен тыгыз байланышта жана баалуулуктардын тар чөйрөсүн камсыз кылууга багытталган жана инсандын укуктарын, эркиндиктерин коргоонун конституциялык кепилдиги болуп саналат. Бул учурда сөз төмөнкү принциптер жөнүндө: 1) инсандын ар-намысын жана кадыр-баркын урматтоо (РК КЖПКнин 13-бер.); 2) инсандын кол тийбестиги (РК КЖПКнин 14-бер.); 3) жеке жашоонун кол тийбестиги. Кат жазышуулардын, телефондук сүйлөшүүлөрдүн, почта, телеграфтык жана башка билдирүүлөрдүн сыры (РК КЖПКнин 16-бер.); 4) турак жайдын кол тийбестиги (РК КЖПКнин 17-бер.); 5) менчиктин кол тийбестиги (РК КЖПКнин 18-бер.). РК КЖПКнин 15-беренесинде каралган кылмыш иштери боюнча өндүрүштө “Жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо” принциби, бул учурда анын тар маанисинде да каралышы керек. Ошондуктан, кылмыш иштери боюнча өндүрүштө жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо принциптерин тар жана кеңири түшүнүүдөн улам, диссертацияда биз көтөргөн көйгөйдү кароо жүйөлүү. Бул өзүнчө принцип Конституциядан улам чагылдырылган кылмыш-жаза процессуалдык ишмердүүлүктүн жалпы маанилүү идеясы болуп саналат, ошондуктан бүтүндөй кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн түзүмүнө жана түзүлүшүнө таасир этет.

8. Инсандын укуктук кызыкчылыктарын коргоо үчүн кылмыш-жаза укуктук чыр-чатактарды чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларын колдонуунун (пайда болушунун) негизги себептери болуп төмөнкүлөр саналат: *биринчиден*, калыптанып калган салттуу форма таасирин тийгизди, тактап айтканда, бул кылмыш-жаза куугунтуктоо жана айыптоо кылмыш-жаза укуктук чыр-чатакты дайыма эле толук өлчөмдө чече албайт, анткени бул учурда адам же кылмыштуу кошун тарабынан жасалган криминалдык жосундун терс кесепеттерин нейтралдаштыруу кыйын. *Экинчиден*, кылмыш-жаза жана кылмыш-жаза процессуалдык укуктун парадигмасын өзгөртүүнүн заманбап тенденцияларын эске алуу керек, атап айтканда мыйзамдарды реформалоо төмөнкүлөргө багытталган: 1) кылмыш-жаза процессинин катышуучулары болуп саналган инсандын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу артыкчылыгына; 2) мамлекет тарабынан кылмыш-жаза репрессиянын даражасын гумандаштырууга жана азайтууга; 3) кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучулары тарабынан өзүнүн укуктук кызыкчылыктарын камсыз кылуу боюнча кыйла кеңири процессуалдык инструменттердин жана мүмкүнчүлүктөрдүн кеңири спектрин берүүгө; 4) шектүү адам жасаган криминалдык жосунга салыштырмалуу башка кылмыштарды (анын ичинде уюшкан мүнөздөгү кылмыштарды) ачуу үчүн сотко чейинки өндүрүш органдары менен кызматташуусунун өзгөчө мааниси таанылган учурларда (айыпталуучунун) кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотуу мүмкүнчүлүгүнүн пайда болушуна; 5) коомдук кызыкчылыкты жаңы мазмун менен толуктоого, мында инсандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо мамлекеттик укуктук органдардын тиешелүү кызмат адамдарынын коомдук-укуктук милдети болуп саналат. *Үчүнчүдөн*, бул чөйрөдө чет өлкөлөрдө байкалган тенденция таасир этет, мында кылмыш-жаза чөйрөсүндө келип чыккан чыр-чатактарды чечүүнүн ар кандай ыкмалары натыйжалуу колдонулат, алардын негизи анын катышуучуларынын ортосунда макулдашуу түзүү болуп саналат. *Төртүнчүдөн*, мыйзам чыгаруучу кылмыш - укуктук чыр-чатакты мажбурлоо жолу менен нейтралдаштыруу ар дайым жеке адам үчүн да, бүтүндөй коом үчүн да оң кесепеттерге алып келбейт деп эсептейт, конфликттин катышуучуларынын ортосундагы компромиссти колдонуу кылмышкердин кылмыштуулуктан кийинки оң аракеттерине өбөлгө түзүшү мүмкүн. *Бешинчиден*, кылмыш-жаза укуктук чыр-чатактын катышуучуларынын ортосундагы макулдашуунун белгилерин камтыган компромисстик мүнөздөгү КЖПКде баяндалган кылмыш-жаза процессуалдык жол-жоболорду колдонууга коомдун даярдыгы жөнүндө тенденция байкалууда. *Алтынчыдан*, бул компромисстик варианттарды кабыл алуунун негизги идеясы мамлекеттин тарабынын репрессивдүү жооп кайтаруусунун деңгээлин төмөндөтүү болуп саналат, мында социалдык компромисс келтирилген зыяндын ордун толтуруу,

ошондой эле жасалган кылмышка алып келген бузулган мамилелерди социумда калыбына келтирүү болуп саналат. *Жетинчиден*, кылмыш-жаза укуктук чыр-чатактарды чечүүнүн компромисстик варианттарын пайдалануу кылмыш-жаза сот өндүрүшүн кыйла даражада тездетет, мында колдонулган процессуалдык ресурстарды рационалдаштырат (б.а. процессуалдык үнөмдөөнү камсыз кылат) жана криминалдык жосунду жасоого тиешеси бар адамды стигматизациялоого жолтоо болот.

9. Автор кылмыш-жаза жана кылмыш-жаза процесуалдык саясаттын парадигмасы болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн шарттарында пайда болгон чыр-чатактарды чечүүнүн альтернативдүү ыкмалары колдонулган учурда жана ушул кырдаалда жеке жана коомдук кызыкчылыктардын ортосунда акылга сыярлык тең салмактуулукту издөө жүрүп жаткандыгын негиздейт: 1) өзгөчө татаалдык критерийлерди издөөдө турат, алар кылмыш-жаза укуктук чыр-чатакты чечүүнүн кандайдыр бир формасын колдонуу зарылдыгы жөнүндө негиздүү бекитүүгө мүмкүндүк берүүчү белгилердин жетиштүү жыйындысы болууга тийиш. 2) жасалган кылмыштын түзүлгөн криминогендик абалы ар бир конкреттүү учурда: детерминисттик факторлордун жана жагдайлардын бүтүндөй сериясына; криминалдык жосундун оордук даражасын жана коомдук коркунучтуулугун мүнөздөөчү квалификациялык белгилерди кошуп алганда, өзгөчөлүктөргө ээ экендигин; аны жасаган адамдын криминалдан кийинки жүрүм-турумунун мүнөзүн кошуп алганда, анын криминолог-криминалисттик мүнөздөмөсүнүн өзгөчөлүгүнө; жабырлануучунун өзгөчөлүгүнө жараша болоорун эске алуу зарыл. 3) өзүндө төмөнкүлөрдү камтыган социалдык чара көрүлүшү керек: а) коомдун макулдугу, ошондой эле чыр-чатактын тараптарынын макулдугу түшүнүлгөн консенсуалдык шарттар; б) түзүлүп жаткан конкреттүү криминогендик кырдаалда коргоо ченемдерин тергөө жана сот ишине киргизүүнүн максатка ылайыктуулугун жана акылга сыярлыгын процессуалдык рационализациялоо боюнча шарттар.

10. Бул категориядагы адамдардын мамлекеттик коргоо институту салыштырмалуу жаңы түзүмдүк болуп саналат жана биздин пикирибиз боюнча анын өзгөчө актуалдуулугу төмөнкүлөрдө турат: 1) трансулуттук уюшкан кылмыштуулуктун модернизациясынын фонунда кылмыш-жаза процесуалдык чөйрөнү демократиялаштыруу жана өзгөчө маалыматтык каналдарды колдонгон кылмыштардын жаңы формаларынын пайда болушу, ошондой эле аларды жасоонун заманбап ыкмалары кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн принциптерин ишке ашыруу үчүн башка кылмыш-жаза процесуалдык инструменттерди түзүүнү талап кылат; 2) кылмыш-жаза процессинин мыйзам чыгаруучу билдирген атаандаштыгынын шарттарында, ошону менен бирге айыпталуучу укуктардын кеңири спектрине ээ болсо, иш боюнча чындыкка жетүүгө тоскоолдук кылуу аракеттерине бөгөт коюу үчүн мамлекет тарабынан

тараптардын бир катар мыйзамдуу коргоо каражаттарын берүү, ошондой эле жалпысынан кесиптик кылмыштуулук тарабынан жана айыпталуучунун өзүнүн укуктары менен кыянаттык менен пайдаланылышына жол берүү талап кылынат; 3) кылмыш-жаза сот адилеттигинин максаттарына жетүүгө көмөк көрсөтүүчү адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча укуктук тутумдун башка түзүүчүлөрү менен ажырагыс байланышты түзгөн таасирдүү механизмди кабыл алууну жана иштеп чыгууну талап кылган заманбап чындыктар; 4) процесстин катышуучуларынын жана мыйзамда көрсөтүлгөн башка адамдардын укуктарын жана коопсуздугун камсыз кылууну укук колдонуунун натыйжалуу шарты катары талап кылуунун ортосунда, ошондой эле күнөөлүүнү кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу жөнүндө сот адилеттигинин максатына жетүүнүн ортосунда акылга сыярлык баланс зарыл экендигин эске алуу керек; 5) Мамлекеттик коргоо чараларынын институту кылмыш-жаза процессуалдык далилдөө институтуна карата камсыздоочу (кызматтык) болуп саналат, анын укуктук уюму каралып жаткан институттун тутумдук параметрлеринин өзгөчөлүгүнө жана иштешине олуттуу таасирин тийгизет.

11. Мамлекеттик жана жеке укуктук кызыкчылыктардын ортосундагы гармониялуу тең салмактуулукка жетишүүгө каралып жаткан чөйрөдөгү мыйзамдардын өнүгүү деңгээли таасир этет, мында төмөнкү жагдайлар эске алынышы керек: а) кылмыш-жаза укуктук чыр-чатактарды жөнгө салууга багытталган жаңы кылмыш-жаза процессуалдык институттарды кылмыш-жаза сот өндүрүшүнө имплементациялоо төмөнкү факторлордон көз каранды болот: - эгерде аларды киргизүү мамлекетте түзүлгөн социалдык байланыштардын маңызына, коомдун менталитетине жана салтына, адеп-ахлактык-этикалык ченемдерге карама-каршы келбесе; - мыйзамдардын жетишкендиктеринен жана өзгөчөлүктөрүнөн, укук колдонууну, бул чөйрөдө кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн ыйгарым укуктуу субъекттеринде процессуалдык инструменттердин кеңири спектринин болушу; - аларды колдонууга соттук көзөмөлдү кеңейтүү фонунда кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн алгачкы этаптарында конфликттерди чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларын колдонуу жол-жоболорун жылдырууга умтулуу; б) мындай талаш-тартыштарды чечүүдө сот өндүрүшүнүн өзгөчө тартиби соттун жоопкерчилигин жокко чыгарбайт; в) кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн башка формалары бар институттар менен түздөн-түз өз ара байланышкан башка процессуалдык институттардын кылмыш-жаза талаш-тартыштарын чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларын жөнгө салуучу потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн кароо талап кылынат.

Практикалык сунуштар:

1. Автор тарабынан иштелип чыккан “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” Казахстан Республикасынын Мыйзамынын долбоору төмөнкүлөр

үчүн пайдаланылышы мүмкүн: а) Казакстан Республикасынын Кылмыш – жаза процессуалдык кодексине адвокаттык иликтөө институтун киргизүүдө процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуунун натыйжалуу кылмыш-жаза процессуалдык механизм түзүү үчүн; б) сотто тараптардын ортосунда тең салмактуулукту орнотуу үчүн жеке детективди же детективдик органдарды тартуу менен далилдерди өз алдынча чогултуу жана түзүү менен байланышкан милдеттерди ишке ашыруу үчүн;

2. «Казакстан Республикасынын Кылмыш – жаза процессуалдык кодексине өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө» Мыйзам иштелип чыккан жана концептуалдык үлгү түрүндө берилген, аны кийинки учурларда колдонууга болот: 1) Казакстан Республикасында да, КМШ өлкөлөрүндө да базалык үлгү катары кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаш моделинин шарттарында процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоонун теориялык негиздерин түзүү боюнча илимий милдетти чечүү үчүн адвокаттык иликтөөнүн жаңы кылмыш – жаза процессуалдык механизм ишке ашыруу үчүн. Бул Казакстан Республикасынын Кылмыш – жаза процессуалдык кодексинин Мыйзамынын долбоору автор тарабынан иштелип чыккан «Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө» Мыйзамдын долбоорун эске алуу менен сунушталган; 2) сунушталган жоболор адвокаттын процессуалдык ыйгарым укуктарын кеңейтүү үчүн мыйзам долбоорлоо ишинде сунушталышы жана колдонулушу мүмкүн: а) кылмыш – жаза укуктук конфликттерди чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларын колдонууда; б) кылмыш – жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын коопсуздугун камсыз кылуу жаатында мамлекеттик коргоо чараларын колдонууда; в) камакта жаткан же эркиндигинен ажыратуу жазасын өтөп жаткан адамдарга карата аткаруу иш-аракеттерин жүргүзүү укугуна байланышкан маселелерди чечүүдө; 3) «Адвокатура жана юридикалык жардам жөнүндө» Казакстан Республикасынын Мыйзамын өркүндөтүү жана толуктоо боюнча мыйзам долбоорунда камтылган бир катар сунуштарды ишке ашыруу мүмкүн (жана Кыргыз Республикасындагы оң тажрыйба катары) [*Казакстан Республикасынын 2018-жылдын 5-июлундагы № 176-VI “Адвокатура жана юридикалык жардам жөнүндө” Мыйзамы (2023-жылдын 1-июлундагы өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен)*];

6. Автор тарабынан алынган натыйжалар жаңы, кыйла талаш-тартыштуу жоболордун жыйындысын билдирет, демек, укуктарды жана укуктарды камсыз кылуу максатында Кылмыш-жаза процессуалдык кодекске адвокаттык иликтөөнү киргизүү көйгөйлөрү боюнча андан аркы илимий изилдөөлөрдү улантуу үчүн келечектүү суроо-талапка ээ.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Исмагулов К.Е. Некоторые вопросы процессуальных гарантий в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан [Текст] / К.Е. Исмагулов, А.М. Конурбасов // Научный журнал - Вестник Актюбинского государственного университета, 2011 г. №3 (48) – с. 118-121.
2. Исмагулов К.Е. Совершенствование института понятий в уголовном процессе [Текст] / К.Е. Исмагулов // Вестник Университета им.Д.А.Кунаева №4, г.Алматы, 2012г. – с. 69-72.
3. Исмагулов К.Е. Содержание методик расследования отдельных видов преступлений [Текст] / К.Е. Исмагулов // Материалы международного круглого стола «Современные проблемы криминалистики» // КазГЮУ, 23 января 2015г., г.Астана. – с. 71-74.
4. Исмагулов К.Е. Subjects and participants in the Republic of Kazakhstan and in the neighboring countries [Текст] К.Е. Исмагулов, Елубаева Б., Бисембиев Т., Урбисинова Н. // The 6th International Conference on Private and Public law // Ассоциация перспективных исследований и высшего образования «East-West», 16 апреля 2015г., г.Вена, Австрия. - P.75-80.
5. Исмагулов К.Е. Развитие института частной судебной экспертизы [Текст] / К.Е. Исмагулов // Спецвыпуск научно-правового журнала «Вестник Института законодательства Республики Казахстан» №5 (41), 2015 - С.160-162.
6. Исмагулов К.Е. Лица, участвующие в уголовном процессе и их правовое регулирование в Республике Казахстан и в ближнем зарубежье [Текст] / К.Е. Исмагулов // Научный журнал «Хабаршы-Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева № 5(108) 2015, серия гуманитарных наук, г.Астана - С.413-418.
7. Исмагулов К.Е. Правовая регламентация компетенций лиц, участвующих в уголовном процессе (сравнительный анализ) [Текст] / К.Е. Исмагулов, Д.С. Кажмуратова // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства Республики Казахстан» №1 (42), 2016. - С.99-105.
8. Исмагулов К.Е. К вопросу о правовом положении лиц, участвующих в уголовном процессе [Текст] / К.Е. Исмагулов, Д.С. Кажмуратова // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства Республики Казахстан» №2 (43), 2016. - С.55-62.
9. Исмагулов К.Е. Защита лиц от насильственных исчезновений [Текст] / К.Е. Исмагулов, А. Абдыкаримова, Б. Елубаева // Материалы международной научной конференции «Тамбовские правовые чтения имени Ф.Н. Плевако (к 175-летию Ф.Н. Плевако)», // Тамбовский гос.университет имени Г.Р. Державина», 18-21 мая 2017 года. Тамбов: Принт-Сервис, 2017. - С.201-205

10. Исмагулов К.Е. Некоторые вопросы совершенствования института дистанционного допроса в казахстанском уголовном процессе [Текст] / К.Е. Исмагулов, Б. Нургазинов // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства Республики Казахстан» №1 (50), 2018 - С.82-90

11. Исмагулов К.Е. Экспертиза как самостоятельная стадия уголовного процесса (анализ законодательства Кыргызской Республики) [Текст] / К.Е. Исмагулов, Б. Нургазинов // С.171-177.

12. Исмагулов К.Е. Актуальные вопросы модернизации основных начал казахстанского уголовного процесса [Текст] Монография / К.Е. Исмагулов, коллектив авторов // Институт законодательства Республики Казахстан, 2018. – 98-101, 111-120 С.

13. Ismagulov K.E. Problems Of Concretization Of Legal Norms In Kazakhstan [Текст] / G.K. Beisbekova, I.S. Saktaganova, A.A. Mukasheva, V.T. Konussova, K.E. Ismagulov // Journal of Advanced Research in Law and Economics, Volume X, Issue 1(39), Spring 2019. Craiova - С. 52-57.

14. Исмагулов К.Е. Проблемы совершенствования уголовного и уголовно-процессуального, законодательства в рамках реализации Послания Президента Республики Казахстан от 1 сентября 2020 года [Текст] Монография / К.Е. Исмагулов, коллектив авторов. Под общ.ред. Сарпекова Р. / Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 2021. - 361 с.

15. Исмагулов К.Е. Protection of the rights of citizens in the framework of the development of the principle of competition and equality of the parties процессе [Текст] / К.Е. Исмагулов, Е.Н. Калиакперова // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан» №4 (71), 2022 - С.155-164

16. Исмагулов, К.Е. Problems of the efficiency of the Criminal procedure code [Текст] / К.Е. Исмагулов, Е.Н. Калиакперова // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан» №1 (72) – 2023 - С.205-213

17. Исмагулов К.Е. Свидетель, имеющий право на защиту и его участие при депонировании потерпевшего) [Текст] / К.Е. Исмагулов // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан» №3(74)-2023 - С.142-150

18. Исмагулов К.Е. Отдельные проблемные аспекты участия сотрудников правоохранительных органов в качестве специалиста в уголовном процессе [Текст] / К.Е. Исмагулов // Аграрное и земельное право. 2023. № 9 (225). - С. 91-95.

19. Исмагулов К.Е. Some issues of the institution of other persons involved in criminal proceedings (monitoring of foreign legislation) [Текст] / К.А. Исаева, К.Е.

Исмагулов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №5, 2023 - с. 118-121

20. Исмагулов К.Е. Проблемы современного уголовного и уголовно-процессуального законодательства в свете Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года: противодействие преступности, защита и восстановление прав граждан [Текст] Монография / К.Е. Исмагулов, коллектив авторов. Под общ.ред. Сарпекова Р. / Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 2023. - 263 с.

Исмагулов Кайрат Еслямкалиевичтин 12.00.09 – жазык процесси, криминалистика; ыкчам-иликтөө ишмердиги адистиги боюнча юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн “КМШ өлкөлөрүндө кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуунун актуалдуу көйгөйлөрү” деген темада жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: укуктар, кызыкчылыктар, катышуучулар, кылмыш-жаза процесси, адвокат, жактоочу, далил, сот өндүрүшү.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси-инсандын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу механизмдеги анын атаандаштык моделинин шарттарында кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын ортосунда келип чыгуучу кылмыш-жаза процессуалдык мамилелер.

Изилдөөнүн предмети болуп төмөнкүлөр саналат: 1) кылмыш-жаза процессуалдык укуктун принциптери жана сотко чейинки өндүрүштүн катышуучуларынын өздөрүнө жүктөлгөн ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруунун жүрүшүндө келип чыгуучу укуктук мамилелерин жөнгө салуучу ченемдер; 2) адвокаттын ыйгарым укуктарын ишке ашыруу механизм аныктоонун теориялык негиздемеси жана кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн атаандаштык моделинин шарттарында корголгондордун укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууда аларды колдонуунун натыйжалуулугу; 3) жактоочунун ишин мыйзамдуу жөнгө салуунун мыйзам ченемдүүлүгү, көйгөйлөрү жана келечеги; 4) каралып жаткан чөйрөдөгү укук колдонуу практикасынын көйгөйлөрү жана мыйзам ченемдүүлүктөрү; 5) атайын кылмыш-жаза процессуалдык адабияттар жана талданып жаткан маселе боюнча башка булактар.

Изилдөөнүн максаты “адвокаттык иликтөө” жаңы процессуалдык институтунун автордук концептуалдык теориялык-укуктук моделин калыптандырууда, ошондой эле кылмыш – жаза процессинин атаандаштык позициясынан аны ишке ашыруунун кылмыш-жаза процессуалдык механизм

иштеп чыгууда турат. КМШ өлкөлөрүнүн катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого багытталган жаңы институт менен өз ара байланышта сунушталып жаткан заманбап процессуалдык институттарды өнүктүрүү үчүн доктриналык негизди жана өбөлгөлөрдү түзүүчү теориялык жоболордун жыйындысын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн методдору жана аппаратурасы-изилдөөнүн негизги жалпы илимий методдору: тутумдук жана түзүмдүк-функционалдык ыкмалар, контент-талдоо, илимий изилдөөнүн формалдуу-юридикалык жана салыштырма-укуктук методдору, моделдөө, юридика-позитивисттик, тутумдук-логикалык мамиле.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыктуулугу автордун кылмыш-жаза процессуалдык далилдөөнүн атаандаштык доктринасын жана коргоо тарабынын далилдерди түзүүнүн жаңы технологиясын колдонуу менен билдирилген көйгөй боюнча антидогматикалык багытты тандоого карата инновациялык мамилеси менен мүнөздөлгөн биринчи комплекстүү изилдөө болуп саналат. Мындай мамиле аралаш типтеги кылмыш-жаза процессуалдык укуктун тутумсуз жана жетишсиз өнүгүшү менен шартталган, ал анын тергөө жана атаандаштык элементтеринин ортосунда карама-каршылыктарды пайда кылат, алар процесстин катышуучуларынын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоонун деңгээлин төмөндөтөт, ошондой эле түзүлгөн көйгөйлүү кырдаалдан таасирдүү жаңы чыгууну сунуш кыла албаган тергөө доктринасынын кризиси. Иште адвокаттын кылмыш-жаза процессуалдык далилдөөнүн жаңы теориясы аркылуу далилдерди түзүү технологиясы менен байланышкан актуалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө принципалдуу жаңы ыкма берилген, анын автордук доктриналык модели иште сунушталган. Мындан тышкары, жаңы катышуучуларды, атап айтканда жеке детективди жана тергөөчү – криминалистти тартуу менен адвокаттын активдүү катышуусу менен далилдерди укуктук уюштуруунун жаңы концепциясын автор тарабынан түзүүгө аракет жасалган. Изилдөөдө далилдерди чогултууда жана тараптардын атаандаштык шарттарында сотто көрсөтүүдө адвокаттын ишин уюштурууну кылмыш-жаза процессуалдык жөнгө салуу менен байланышкан окумуштуулардын жана практиктердин алдында турган актуалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө жаңы теориялык-методологиялык мамиле сунушталган.

Колдонуу деңгээли же колдонуу боюнча сунуштар. Автор тарабынан иштелип чыккан “Жеке детективдик ишмердүүлүк жөнүндө” мыйзамдын долбоору төмөнкүлөр үчүн колдонсо болот: а) РК КЖПКне адвокаттык иликтөө институтун ишке киргизүүдө процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу боюнча иштиктүү кылмыш-жаза процессуалдыу механизмди түзүүдө; б) сотто тараптардын тең салмактуулугун аныктоо максатында жеке детективди же детективдик агенттиктерди тартуу менен далилдерди өз алдынча чогултууга жана түзүүгө байланышкан

милдеттерди ишке ашыруу үчүн. “Казакстан Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексине өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” мыйзам иштелип чыккан жана концептуалдуу модель түрүндө берилген, ал адвокаттык иликтөөнүн жаңы кылмыш-жаза процессуалдык механизмин ишке ашыруу үчүн колдонулушу мүмкүн, ал Казакстан Республикасында да, ошондой эле КМШ өлкөлөрүндө да кылмыш-жаза процессинин атаандаштык моделинин шарттарында коргоо тарабынын процесстин катышуучуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоонун теориялык негиздерин калыптандыруунун илимий милдетин чечүү максатында колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу жааты: кылмыш-жаза укугу, криминология, кылмыш-жаза процесси, криминалистика, ыкчам-издөө иши.

РЕЗЮМЕ

диссертации Исмагулов Кайрат Еслямкалиевич на тему: «Актуальные проблемы обеспечения прав и интересов участников уголовного процесса в странах СНГ» на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.09- уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность

Ключевые слова: права, интересы, участники, уголовный процесс, адвокат, защитник, доказательство, судопроизводство

Объект диссертационного исследования – уголовно-процессуальные отношения, возникающие между участниками уголовного судопроизводства в условиях состязательной его модели в механизме обеспечения прав, свобод и защите интересов личности.

Предмет диссертационного исследования – 1) принципы уголовно-процессуального права и нормы регулирующие правоотношения участников досудебного производства, возникающие в ходе осуществления возложенных на них полномочий; 2) теоретическое обоснование определения механизма реализации полномочий адвокатом и эффективность их применения при обеспечении защиты прав и законных интересов подзащитных в условиях состязательной модели уголовного судопроизводства; 3) закономерности, проблемы и перспективы законного регулирования деятельности адвоката-защитника; 4) закономерности и проблемы правоприменительной практики в рассматриваемой сфере; 5) специальная уголовно-процессуальная литература и иные источники по анализируемой проблеме.

Цель работы состоит в формировании авторской концептуальной теоретико-правовой модели нового процессуального института «адвокатское расследование», а также в разработке уголовно-процессуального механизма его реализации с позиции состязательности уголовного процесса. Разработать совокупность теоретических положений, создающих доктринальную основу и

предпосылки для развития современных процессуальных институтов во взаимосвязи с предлагаемым новым институтом направленных на обеспечение прав, и защиту интересов участников стран СНГ.

Методы исследования и аппаратура – основными общенаучными методами исследования выступили: системный и структурно-функциональные подходы, контент-анализ, формально-юридический и сравнительно-правовой методы научного исследования, моделирование, юридико-позитивистский, системно-логический подход.

Полученные результаты и их новизна определяется тем, что представляет собой первое комплексное исследование, характеризующееся новаторским подходом автора к избранию им антидогматического направления по заявленной проблематике с использованием состязательной доктрины уголовно-процессуального доказывания и новой технологии формирования доказательств стороной защиты. Такой подход обусловлен бессистемным и недостаточно эффективным развитием уголовно-процессуального права смешанного типа, порождающим противоречия между его следственными и состязательными элементами, которые снижают его уровень обеспечения прав, свобод и защитой интересов участников процесса, а также кризисом следственной доктрины, которая не может предложить действенного нового выхода из сложившейся проблемной ситуации. В работе, представлен принципиально новый подход к разрешению актуальных проблем связанной с технологией формирования доказательств адвокатом через новую теорию уголовно-процессуального доказывания, авторская доктринальная модель которой предложена в работе. Кроме того, предпринята попытка создания автором новой концепции правовой организации доказывания при активном участии адвоката с привлечением новых участников, а именно частного детектива и следователя – криминалиста. Во вкладе, которое оно вносит в новую теорию уголовно-процессуальных судебных доказательств, в контексте предложенной новой модели правового регулирования судебного доказывания в условиях внедрения нового процессуального института «адвокатское расследование». В работе предложен новый теоретико-методологический подход к разрешению актуальных проблем, стоящих перед учеными и практиками, связанными с уголовно-процессуальным регулированием организации деятельности адвоката, при сборе доказательств и представления их в суде в условиях состязательности сторон;

Степень использования или рекомендации по использованию разработанный автором проект Закона РК «О частной детективной деятельности» может быть использован для: а) создания действенного уголовно-процессуального механизма по обеспечению прав и защиты интересов участников процесса при внедрении института адвокатского расследования в УПК РК; б) для реализации задач связанные с самостоятельным сбором и формированием доказательств с привлечением частного детектива, либо детективных агентств с целью установления баланса сторонами в суде. Разработан и представлен в виде концептуальной модели

Закон «О внесении изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан», который может быть использован для реализации нового уголовно-процессуального механизма адвокатского расследования с целью разрешить научную задачу формирования теоретических основ обеспечения прав и защиты интересов участников процесса стороной защиты в условиях состязательной модели уголовного процесса как в Республике Казахстан, так и в качестве базовой модели в странах СНГ.

Область применения: уголовное право, криминология, уголовный процесс, криминалистика, оперативно-розыскная деятельность.

SUMMARY

of the dissertation by Kairat Esliamkalievich Ismagulov on the topic of “Relevant problems of ensuring the rights and interests of participants in criminal proceedings in the CIS countries” for the academic degree of Doctor of Law in major 12.00.09 - criminal procedure, criminology; criminal intelligence activity

Key words: rights, interests, participants, criminal proceedings, lawyer, defender, evidence, legal proceedings

The object of the dissertation research is the criminal procedural relations that arise between participants in criminal proceedings in its adversarial model conditions in the mechanism of ensuring rights, freedoms, and protecting the interests of the individual.

The subjects of the dissertation research are 1) principles of criminal procedural law and norms governing legal relations of participants in pre-trial proceedings arising due to exercising the powers assigned to them; 2) theoretical justification for determining the mechanism for exercising powers by a lawyer and the effectiveness of their use in ensuring the protection of the rights and legitimate interests of clients in an adversarial model of criminal proceedings; 3) patterns, problems and prospects for legal regulation of the activities of a defense lawyer; 4) patterns and problems of law enforcement practice in the area under consideration; 5) special criminal procedural literature and other sources on the problem being analyzed.

The purpose of the work is to form the author’s conceptual theoretical and legal model of the new procedural institution of “lawyer investigation”, as well as to develop a criminal procedural mechanism for its implementation from the adversarial criminal proceedings position. To develop a set of theoretical provisions that create a doctrinal basis and prerequisites for the development of modern procedural institutions in conjunction with the proposed new institution aimed at ensuring the rights and protecting the interests of participants in the CIS countries.

Research methods and equipment - the main general scientific research methods used were: systemic and structural-functional approaches, content analysis,

formal-legal and comparative-legal methods of scientific research, modeling, legal-positivistic and systemic-logical approaches.

The results obtained and their novelty are determined by the fact that it represents the first comprehensive study, characterized by the author's innovative approach to his choice of an anti-dogmatic direction on the stated issues using the adversarial doctrine of criminal procedural evidence and new technology for generating evidence by the defense. This approach is due to the unsystematic and insufficiently effective development of mixed type criminal procedural law, which generates contradictions between its investigative and adversarial elements, which, in turn, reduce its level of ensuring the rights, freedoms and protection of the interests of participants in the process, as well as due to the crisis of the investigative doctrine, which cannot offer effective new solution to the current problematic situation. The work presents a fundamentally new approach to resolving relevant problems related to the technology of evidence formation by a lawyer through a new theory of criminal procedural evidence, the author's doctrinal model of which is proposed in the work. In addition, the author made an attempt to create a new concept of the legal organization of evidence with the active participation of a lawyer with the involvement of new participants, namely a private detective and an investigator-criminologist. They are also determined by the contribution that it makes to the new theory of criminal procedural judicial evidence, in the context of the proposed new model of legal regulation of judicial evidence in the conditions of the introduction of a new procedural institution "lawyer investigation". The work proposes a new theoretical and methodological approach to resolving relevant challenges facing scientists and practitioners related to the criminal procedural regulation of the lawyer's activities organization when collecting evidence and presenting it in an adversarial environment of the court;

The degree of use or recommendations for use is the draft Law of the Republic of Kazakhstan "On Private Detective Activities" developed by the author that can be used to: a) create an effective criminal procedural mechanism to ensure the rights and protection of the interests of participants in the process of introducing the lawyer investigation institution into the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan; b) implement tasks related to the independent collection and generation of evidence with the involvement of a private detective or detective agencies in order to establish a balance between the parties in court. The Law "On Amendments and Additions to the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan" has been developed and presented in the form of a conceptual model, which can be used to implement a new criminal procedural mechanism of lawyer investigation in order to solve the scientific problem of forming a theoretical basis for ensuring the rights and for protecting the interests of participants in the process by the defense under the conditions of the adversarial model of criminal proceedings both in the Republic of Kazakhstan and as a basic model in the CIS countries.

Area of application: criminal law, criminology, criminal procedure, forensics, criminal intelligence activity.